

ՔՈՒՐԴԻՍԱՆ

ԵՒ

ՔՈՒՐԴԵՐԸ

ԱԿՆԱՐԿ

ՀԱՆՁՆԱՆՈՒՄ

Փ Ա Ր Ի Ձ

ՏՊԱՐԱՆ Պ. ԷԼԵԿՏՐՈՆ

1957

ԳՐ. Պ. ԵՐԵՎԱՆԻ

9(91.47)

Մ-66

9

ԼԵՒՈՆ ՄԵՍՐՈՊ

ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԵՐԸ

(Ա Կ Ն Ա Ր Կ)

836

ՅԱՐԴԻՆԻՍԻՆ

Փ Ա Ր Ի Զ

ՏՊԱՐԱՆ Պ. ԷԼԵԿՏՐՈՆ

1957

ՅԵՌԱՅԵՄ

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Բ Ե Ն

*

Պարսկաստանի Գուրդերուն եւ Ագերիներուն ազատագրական շարժումը 1945ին, պահ մը իր վրայ կեդրոնացուց միջազգային մամուլի ուշադրութիւնը:

Այդ բուսկանին, Գուրդերու պատմութեան եւ բարբերուն նուիրուած ուսումնասիրութիւն մը կարդացի գրական համաժողով մը մէջ, Փարիզ: Յաջորդ տարի, Բուրդ մտաւորականներու Բնութեան յանձնեցի նոյն գրութիւնը, Երեւան, ուր հրատարակուած էի մասնակցելու համար Սովետահայ Գրողներու Բ. Համագումարին:

Տասը տարի ետք, 1954ին, ներկայ եղայ Սովետահայ Գրողներու Գ. Համագումարին, ծանօթացայ Հայաստանի Բուրդ մտաւորականութեան եւ Բուրդ ժողովուրդին մշակութային նուաճումներուն, այդ տասը տարուան կարճ ժամանակաշրջանին մէջ, եւ որոշեցի իմ ուսումնասիրութիւնը սպագրութեան յանձնել կարգ մը յանելումներով:

Հետագայ էջերուն մէջ նկարագրուած աւատական օրէնքները, սովորութիւնները, պարսկական կամ քրդական բարբերը մեծ մասամբ կը վերաբերին արեւմտեան նախկին հարստութեան՝ Ղազարներու շրջանին և ունին յետադարձ և պատմական նշանակութիւն :

Հաւաքելու համար այդ նիւթերը, օգտուած եմ, արեւելեան ու երոպական աղբիւրներէ զատ (Փրոֆ. Պրատն, Միկոբսի, Սոն, Լինչ, « Անսիֆ-լովետի տ'իպամ », Նիֆիթին, Սայֆա, Եւայլն), պարսկական Քուրդիստանի մէջ ձեռք բերած տարիներու փորձառութեան :

Փարիզ, 1955

Լ. Մ.

B. APTAVAZI

ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԵՐԸ

(Ա Վ Ն Ա Ր Կ)

Պարսկաստանը համաշխարհային հետաքրքրութեան առարկայ է այս միջոցին եւ իր անունը՝ լրագրական սիւնակներու գլխադիր զարդ : Մենք, արեւմտահայերս, ի՞նչ գիտենք Պարսկաստանի մասին : Ինծի եղած հարցումներէն կը հետեւցնեմ թէ շատերը լաւ չեն ճանչցած այդ երկիրը որ դրացի է Հայաստանին, ոչ ալ՝ Պարսիկը որ արեւնակից է Հայուն, եւ ոչ ալ՝ Աղերեւոյցի նու Քուրտիստան անունով երկիրները, որոնք Պարսկաստանի մէջ ինքնուրոյն երկիրներ են :

Ձեռք մեղադրեր եւ չեմ զարմանար :

Սկսելով ուսանողական տարիքէս, հետաքրքրուեցայ Պարսկաստանի պատմութիւնով եւ գրականութիւնով : Երեք տարի ապրեցայ Պաղատատ, Պարսկաստանի սահմանամերձ, կէս-պարսկական քաղաք : Ծպտուած այցելեցի Քաղմէյն ու Քերպելա, զուտ պարսիկ բնակչութեամբ սուրբ քաղաքներ : Ծանօթացայ Նեճէֆի կրօնական համալսարանին պատկառելի մոլլաներուն հետ : Պարսիկ ժողովուրդին պատմութեան, իսլամ կրօնքին եւ աղանդներուն նուիրուած բազմաթիւ գրքերու

հետեւեցայ, եւ այս ամենէն ետք, կը կարծէի թէ Շահնշահներու երկիրը որեւէ գաղտնիք չունէր ինծի համար: Օրին մէկը, սակայն, երբ բախար ունեցայ թրքո-իրանեան սահմանագլուխը անցնելով, ոտք դնել Պարսկաստան, զգացի թէ ողբալի-օրէն թերի էր պարսկազրտութիւնս շատ մը տեսակէտներով:

Օրինակ, սահմանին վրայ, առաջին անգամ թափանցեցի այն գաղտնիքին թէ ինչո՞ւ արիական Պարսիկը եւ սեմական Արաբը, երկուքն ալ մահմետական, ապրեր են եւ պիտի ապրին իրարու բոլորովին հակոտնեայ կեանքով եւ ըմբռնումով: Գաղտնիքը ինծի պարզեց, աւելի պերճախօս քան որեւէ գիրք, լեռներու հսկայ պատուարը, որ մարդկային երկու մեծ հատուածներ իրարմէ կը զատէր: Արաբիան, միօրինակ հարթութիւն, յետոյ, յանկարծ, Միջագետքին սպառած տեղը, երկնասրաց լեռներու ահաւոր պարխօպ: Ոչ մէկ սահմանագիծ կրնար աւելի բնական ըլլալ եւ աւելի բախտորոշ:

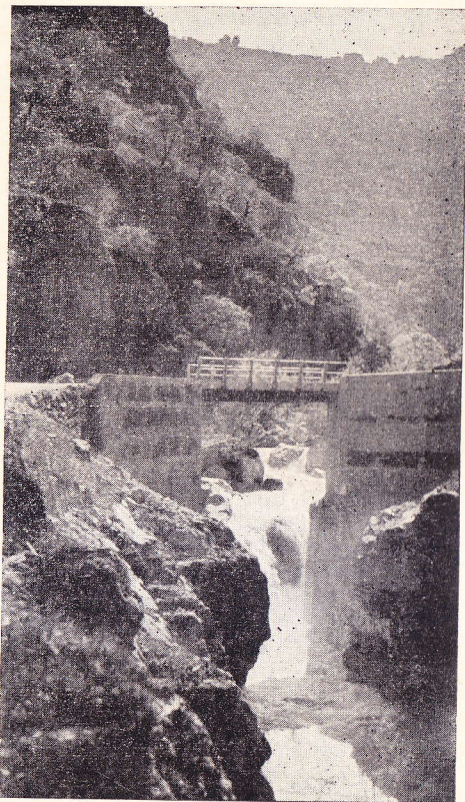
Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին էր: Ինծի կ'ընկերանային Իզմիրցի լեւոնդէն հաշտապահ մը եւ հայ բժիշկ մը: Պաղատախ մէջ արդէն լսուած էր թէ Պարսկաստանը մատնուած է քաղաքացիական կռիւներու ալեկոծութեան: Պաղատախ անդլիական հիւպատոսէն յանձնարարական մը առի, ուղղուած՝ պարսիկ իշխանութեանց, որպէսզի մեր անցքը գիւրացնեն աւագակներով գրաւուած ճամբու մը վրայ, ուրկէ վեց ամիսէ ի վեր ոչ մէկ կարաւան, ոչ մէկ օտար ճանճ կրցած էր անցնիլ:

Պարսկական հողէն ներս, մեր առաջին հանդրուանը եղաւ Ղասրը-Շիրինը, Սասանեան Խուսրուի եւ իր հայ կնոջ, Շիրինի ամարանոցը, (իրականին մէջ՝ բիւզանդական իշխանուհի մը): Տակաւին գրքերու ոտմանթիք ազդեցութեան տակ, նախապէս որոշած էի Ղասրը-Շիրինի բնակիչները հարց ու փորձ ընելով գտնել ձեննէթը, կամ գոնէ հետքը այն զեանին ուր, Ֆերտոսիի անմահացուցած Շիրինը, ձի հեծած, «փօլօ» կը խաղար ամուսնոյն եւ պալատականներու հետ:

Արդ, Ղասրը-Շիրինը ոչինչ ունէր բանաստեղծին ձեննէթը յիշեցնող: Բլուրի մը կուշախն, իրարու վրայ դիզուած, հողաշէն գիւղ, որուն նեղ փողոցներուն երկայնքը եւ խրճիթներուն հարթ տանիքներուն վրայ խոնուած եւ անսպասելիօրէն մեծ բազմութեամբ կ'ին ու երախայ մեր անցքը կը զիտէին: Ստուգեցի որ գիւղին բոլոր այրերը կուռի գացած, եւ բնակչութեան վրայ աւելցած են չրջակայ աշիրէթներու կիներն ու երախաները: Համոզուեցայ թէ աւելորդ էր հիւպատոսին յանձնարարականը, քանի որ տարիներէ ի վեր օրինաւոր իշխանութեան հետքն իսկ չկար Պարսկաստանի այս մասին մէջ, որ ոչ թէ Պարսկաստան, այլ Բուրդխտան կը կոչուէր:

Յաջորդ օրը Զաղրոսի լեռնաշղթային մէկ լեռը, Փայ-Թաղը, կը մաղլցէինք: Լեռ մը, որմէ աւելի խոժոռը, դժուարամատչելին եւ ահարկուն հազիւ թէ տեսած էի: Ղասրը-Շիրինէն երկու քուրդ ձիաւոր մեր փոքր կարաւանին կ'ուղեկցէին իբր պաշտպան: Կիրճի մը մէջ մեզմէ «անամ» (գրամական նուէր) ուղեցին եւ թեթեւցուցին լե-

ւանդէնին քտակէն եօթը դեղին ոսկի, մեր ճանապարհածախսին մէկ մասը: Գիշերը իջեւանեցանք Փայ-Թաղի ստորտար, աւերակի մը մէջ, ուր կը բնակէր այդ լեռը բռնազբաւոյ աւազակը, Ազիզ

Քուրդիստանի լեռներուն մէջ

խան: Ղասրը-Շիրինէն Փայ-Թաղ, ամէն դիւղ քանդուած դտանք եւ կամ լքուած: Ազիզ խան, անօրինակ դեղեցկութեամբ տղամարդ, քաղաքավար եւ բանաստեղծ-աւազակ, վարդերու շքեղ փունջ մը դրկեց մեզի եւ յաջորդ առտու, բաժնուելէ առաջ, 25 դեղին ոսկի պահանջեց:

Հասանք Քիրինտի աշիրէթին լեռնադաշտը: Պարտէզներու, ջրվիժոյ դետակներու եւ կանաչութեան ակնապարար տեսարան մը, լեռներու օղակի մը մէջ: Դիմեցի աշիրէթապետին, ցոյց տուի Հիւպատոսին խոշոր կնիքը եւ պահանջեցի որ մեզ պաշտպանէ ճամբու աւազակներէն, մինչեւ Քըրմանշահ: Պատկառելի ծերունի մըն էր սպիտակ մօրուքով եւ կապոյտ աչքերով: Իր շուրջը նստած էին վայրագ լեռնականներ, զինուած՝ ամենավերջի դրութեամբ հրացաններով: Տղեկ մը, 4-5 տարու, մեծերու նման հագուած, դօտիին մէջ՝ խանչէր, նստած էր աշիրէթապետին քով: Այս վերջինը խոստացաւ 4 ձիւսոր բնկերացնել մեզի, բայց ոչ թէ մինչեւ Քըրմանշահ, այլ յաջորդ աշիրէթին սահմանը: Բացատրեց որ մէկ աշիրէթին հողէն միւսը կարելի չէ անցնիլ զինուած, հակառակ պարագային զինաթափ կ'ընեն, նոյնիսկ եթէ բարեկամ ցեղեր ըլլան: Քանի մը ամիս ետքը Քըրմանշահի մէջ լսեցի թէ, ծեր աշիրէթապետին երիտասարդ կինը, այդ տղեկը ցեղապետ հուսկելով, փաստօրէն ինք կը կառավարէ Քիրինտի աշիրէթը:

Երբ քարվանսարայ վերադարձայ, մուռքին առջեւ գտայ իմ լեւանդէնս որ, խումբ մը կիներով շրջապատուած, աջ ու ձախ կը սեղմրտկէր եւ կը

ծիծաղէր : Սոսկացի : Իզմիրցիին մոռցա՞ծ էր թէ մասմեոտական երկրի մը մէջ ենք եւ մեր կեանքը վտանգի տակ է ամէն վայրկեան : Մեր թարգմանը, այսինքն՝ կարաւանին ծառայողը, զիս ապահով-ցուց : Ըսաւ թէ այդ կիները մասմեոտական չեն, ոչ ալ Քիրիմո կը բնակին : Գիւղ մը ունին քիչ մը հե-ռու եւ այդ գիւղին բնակիչները միմիայն կիներ են որոնց ապրուստի միջոցն է, անցնող-զարձող ու-ղեւորները իրենց գիւղը հրաւիրել եւ անոնց ճամ-բորդութեան տաժանքը թեթեւցնել զիչերային պարերով, երգերով եւ ինչ որ կրնայ հետեւիլ : Զուարթ եւ իրական ամազօններու դաղութ մը, որ իր մէջէն կը վտարէր բոլոր արու ծնունդները :

Վերջապէս հասանք Քրմանշահ ուր մնացի մինչեւ համաշխարհային պատերազմ : Քաղաքին դռնէն սկսելով, փողոց, շուկայ եւ հրապարակ խափանուած դտանք պատնէշներով, իւրաքանչիւր պատնէշի ետեւ՝ զինուած քուրդերով : Յայտնի էր որ ինկած էի իշամեղուններու փեթակի մը ճիշդ կեղբոնը : Ի՞նչ էր, սակայն, երկրին բուն կացու-թիւնը : Լուսաբանուելու համար անհրաժեշտ էր ծանօթանալ Քրմանշահի եւրոպական դաղութին հետ . հազիւ քսան հոգի՝ անգլիական եւ ուստական հիւպատոսները, պեւճիքացիներ, անգլիացիներ, ամերիկացի այր ու կին երկու միսիոնար եւ մէկ դուիցերիացի : Ընդունուած «փրոթոքոլ»ին համա-ձայն, այցելեցի իրենց սկսելով հիւպատոսներէն : Քրմանշահի մէջ գործելու համար, ստիպուեցայ սորփիլ տեղական լեզուն, քրդերէն, իսկ անձնա-կան հետաքրքրութիւնս զոհացնելու համար, ըն-տանենալ Դարեհի երկրին ժամանակակից պատ-

մութեան, որու մասին ամենափոքր զաղափար չէի ունեցած, հակառակ իմ կարծեցեալ պարսկադի-տութեան : Ասորք-Շիրինէն Քրմանշահ ճամբոր-դութիւնը իմ առաջին դասս եղաւ որուն վրայ հետզհետէ աւելցան նորերը, որոնց ամփոփումն է որ կու տամ :

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ . — Քըրզըն իր դրքին, «Persia»ի մէջ, Պարսկաստանի քարտէզը նմանցու-ցած է ցատկելու պատրաստ կատուի մը : Պիտի ցատկէ դէպի հիւսիս, թէ հարաւ : Պիտի անցնի ցարակա՞ն Ռուսիոյ, թէ Անգլիոյ թեւարկութեան տակ, այդ է հրատապ հարցը ապազայ Լորտ-Վարչապետին համար : Թող ներուի ինծի տարբեր նմանութիւն մը : Պարսկաստան կը նմանի ուռած քսակի մը, որուն բերանը փակուած է կովկասեան սահմանագծով :

Պարսկաստան ներքին կառուցուածքով տա-րորինակ պարտէզ մըն է : Մէջտեղը, Փրանսայի կէս-մեծութեամբ, անանցանելի, անշուր, հարթ անապատ մը, որ կազմուած է նախապատմական ցամքած ծովի մը աղի յատակով : Ծովու մակերե-սէն 1000 մետր բարձր այդ անապատը, կամ Լոթը-Քալիլը, կը շրջապատեն երկնասլաց լեռնաշղթ-թաներ, որոնց բարձրագոյն գագաթն է Տամալէն-տը, Ասիոյ երկրորդ տիրտանը, Հիմալայաէն ետք : Պարտէզը ունի ցանկապատ, պաշտպանուելու համար, Արեւմուտքէն՝ Արաբին եւ Արեւելքէն՝ Թուրանի դէմ : Յանկապատը, սահմանադուլու-ներու երկայնքը շարուած ոչ-պարսիկ աշիրէթ-ներն են :

Պարսկաստան քանի մը գետ միայն ունի, արաղահոս, ոչ-նաւարկելի եւ կարճ, անհամապատասխան՝ երկրին ընդարձակութեան: Բացի Կասպեան նահանգներէն, անձրեւները քիչ, կամ բոլորովին աննշան են քանի հարաւ իջնենք: Երկրին ջրաբաշխութիւնը կախում ունի ձիւնահալէն եւ բլուրներու կողին մէջ փոքրուած զանաթներէ (ստորերկրեայ ջրանցք), որոնց ցանցերը պեղելու և շարունակ նորոգելու աշխատանքը խակապէս հերթաբերեալ գործ է, դրուած՝ գիւղացիութեան (բայէթի) վրին:

Հիւսիսի ծովեզերեայ նահանգներէն դուրս, Պարսկաստանի կլիման չափազանց չոր է: Երկրաքաններու կարծիքով այս երկիրը դատապարտուած է ամբողջովին չորնալու, ինչպէս Կեդրոնական Ասիան:

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ. — Համաշխարհային պատերազմէն քիչ առաջ, անգլիական կառավարութիւնը ձեռնարկեց ընդհանուր մարդահամարի մը, իր հիւպատոսներուն միջոցաւ: Քրմանչահի հիւպատոսին բարեացակամութեամբ յաջողեցայ զիտնալ վերջնական արդիւնքը, որ բնականաբար կը տարբերի պարսիկ պաշտօնական գեկոյցներէն, որոնք ոչ մէկ վիճակագրութեան վրայ կռթնած են:

Հիւպատոսներու մարդահամարին համաձայն, Պարսկաստանի բնակչութեան թիւն է 8-12 միլիոն, աւելի մօտիկ՝ առաջին քան վերջին թուանշանին:

Բնակչութիւնը կազմուած է, ցեղով, լեզուով եւ կրօնքով իրարմէ անջատ ժողովուրդներէ:

1. Բուն պարսիկ, Ֆարս, տարրը, որուն բնա-

վայրը (պատմական հողամասը, habitat) կը տարածուի Ազերբէյջանի հարաւէն Պարսից Ծոցի «հինթերլանտ»ը, հասնելով արեւմուտքէն՝ հազիւ մինչեւ Համատան, արեւելքէն ու հարաւարեւելքէն՝ Խորասան եւ Սիստան նահանգները: Ֆարսիստանի մայրաքաղաքն է՝ Շիրազ:

Ֆարսերը, առաւելագոյն հաշուով, 4 միլիոն են: Իր սոցիական հին աւանդութիւնները եւ քաղաքակրթական մեծ անցեալը մոռցած, վերջին ծայր հանդարտաբարոյ, սղէտ, բռնաւորներու թաթին տակ ընկճուած եւ, տեղ-տեղ, ինչպէս Խորասանի նահանգին մէջ, աֆիոնամոլութեամբ վարակուած յայց ազնիւ եւ աշխատասէր ժողովուրդ է Ֆարսը, որ շատոնց մեռած պիտի ըլլար եթէ լեռնական ցեղերը դարէ դար զինքը պատուաստած չըլլային, նման՝ լեռներէ իջնող ջուրին որ կեանք կու տայ այլապէս ցամքելու դատապարտուած լիճերուն:

2. Ազերիներ, որոնք համախումբ կ'ապրին Ազերբէյջանի մէջ: Կը պատկանին թուրանական ցեղին: Կրօնքով՝ շիա-մոսիլման: Իրենց լեզուն՝ ազերի թուրքերէն: Թիւր՝ շուրջ 1 1/2 միլիոն:

3. Նեստորական Ասորիներ. — Փոքրամասնութեանց մէջ, ամենահին, փոռաւոր եւ եղերական պատմութիւն ունեցող ժողովուրդը: Սասանեան շրջանին, թիւով, կրօնական ազդեցութեամբ եւ մշակոյթով փայլելէ ետք, արաբօրէն տարրալուծուած եւ անյուսօրէն սպառած են: Կրօնական փոքրաթիւ համայնքներով եւ թշնամի եկեղեցիներով բաժնուած, կ'ապրին Պարսից Ծոցէն Ազերբէյջան երկարող լեռնաշխարհին մէջ:

4. Հրեաներ. — 30·000, եթէ հաշուենք Մեչէշի 5000 «ձեռխա»ները, որոնք բռնի ըստմացած են մէկ դար առաջ: 4·5000 Հրեաներ կ'ապրին Համատան, մնացեալները՝ Քրմանշահ, Թեհրան, Բեշտ, Շիրազ եւլն.: Մինչեւ նախորդ պատերազմը, արհամարուած, բոկրոմներու մշտական սպառնալիքի տակ, անպաշտպան իլեակ մը: Հըրեաբնակ քաղաքներու մէջ Ալիանս-Իսրայէլիթը դպրոցներ բացած է: Համատանի մէջ կը գտնուի գամբարան մը ,ուր կ'ըսուի թէ թաղուած են Եսթեր եւ Մորտէլիա: Պատմական ոչ մէկ արժէք ունի այս աւանդութիւնը:

5. Հայեր. — 80·000, երեք գլխաւոր շրջաններու մէջ՝ Դաւրիզ, Թեհրան եւ Սպահան: Առաջին երկուքը՝ հայկական կեանքի աշխոյժ կեդրոններ են: Իւրաքանչիւրը ունի իր շուրջը հայաբնակ գիւղեր: Սպահանի հայերը կը բնակին Ջուլֆա (Նոր-Ջուլա) արուարձանը, ժամանակին հարուստ եւ ծագկած հայաքաղաք: Ջուլֆան հայ գիւղերու ստուար թիւ մը ունի, ցրուած՝ մինչեւ Արաղ-Մուլթանապատ: Հայկական փոքր համայնքներ կ'ապրին Համատան (100 տուն), մօտիկ հայաբնակ Շեւերին գիւղը (50 տուն), Շիրազ (տասնեակ մը ընտանիք) ուր հայկական եկեղեցի գոյութիւն ունի հազար տարիներէ ի վեր: Վերջապէս, Բեշտ, Ղազվին, Խորասան նահանգին մէջ՝ Շահրուտ, Սաբզաւար, Նիշաբուր, Մեչէտ եւ Ղոջան հաստատուած Դաւրիզցի, Համատանցի, Ղարաբաղցի հայերու աւելի կամ նուազ փոքր համայնքները:

6. Ամբողջացնելու համար Պարսկաստանի բնակիչներուն ազգաբնակիչներու ուրուագիծը, պէտք

է յիշել ոչ-պարսիկ կարգ մը կարեւոր ցեղեր: Ղաշխայի արար մեծ աշխոյժը, Շիրազի շրջանին մէջ: Քուրդ-արաբ-պարսիկ խառնուրդ ցեղեր Պարսից Ծոցի երկայնքը: Լորիստանի Քուրդերը, որոնք դիմադժով եւ բարբառով կը դանազանուին հիւսիսի Քուրդերէն: Իրենց քրդական ծագումը բանալէճի նիւթ է: Եամութ, Սարթ, Թուրքմէն, Թաթար, Թիմուրի, Աֆղան, Թաջէք եւ Պելուջ ցեղեր արեւելեան սահմանին վրայ: Տասը հազար կէպը (կրակապաշտ Պարսիկ) կ'ապրին Եէզա, Թեհրան եւ Քրման: Եւ վերջապէս.

7. Քուրդեր:

ԿԻՕՆՔ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ. — Անցնելէ առաջ Քուրդերուն, կարեւոր է ճանչնալ Պարսկաստանի կրօնական բաժանումները եւ ընկերային կազմը: Այդ երկուքը բանալիներն են շատ մը կնճառոտ հարցերու, ի մէջ այլոց՝ քրդական հարցին:

Պարսկաստանի բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը կը պատկանի մահմետականութեան շիա դաւանանքին, հերձուած մը, որ սկսելով իսլամի առաջին դարէն, մահմետական աշխարհը երկու հակառակորդ բանակներու վերածեց:

Շիաները կը մեծեն եւ կը բանադրեն Մոհամէտի յաջորդող երեք խալիֆաները. Ապու-Պեքը, Օմար եւ Օթման, եւ մարդարէին օրինաւոր փոխանորդ (խալիֆա) եւ տասներկու իմամներու առաջինը կ'ընդունին Ալին, Մոհամէտի աղջկան, Փաթիմէի ամուսինը:

Սիւնիներու համար (Օսմանցի Թուրք, Աֆ-

836

X

զան, թաթար եւ Հնդկիկներու մէկ մասը) այդ երեքը օրինաւոր խալիֆաներ են:

Ալի դաշունահար սպաննուեցաւ Քուֆայի մզկիթին մէջ (*) խարիճի մոլեռանդի մը ձեռքով: Իր դաւակը, Հօսէյն, ընտանիքին բոլոր անդամներով եւ հետեւորդներով ջարդուեցաւ Քերպելայի մօտ: Այս ոճիրը, ոչ միայն կրօնական այլև քաղաքական խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ: Պարսիկները, որոնք հուրով ու սուրով իսլամացած էին, փորձեցին վերականգնել իրենց անկախութիւնը կրօնական դիմակի տակ, Ալին մասամբ պարսկացրնելով եւ կոռչելով անոր խալիֆայական իրաւունքին: Կապը, սասանեան Պարսկաստանի եւ մահմետականութեան միջև, պարզամիտ հեքեաթ մըն է, որուն համեմատ՝ Ալիի տղուն, Հօսէյնի կինը, սասանեան վերջին արքային, Եազդեբտի (Յազդեբտ) աղջիկն էր, որով՝ պարսիկ-արքայական արիւն կը կրէին Հօսէյնի զաւակները: Արքասեան խալիֆայութիւնը, որ այդ դատը իւրացուց, ազգային եկեղեցւոյ հանգամանքը ստացաւ պարսիկներու համար: Սիւնի-թուրք եւ չիւ-պարսիկ դարերով կօխ մզեցին կրօնաքաղաքական այս հակամարտութեան պատճառաւ: Նոյն իսկ Աղերի չիւ-թուրքը ատելով կ'ատէ «Օմարի զաւակ»ը, օսմանցի սիւննի-թուրքը:

Տասներորդ դարուն, Պարսիկը արդէն սկսած է ձերբազատուիլ սեմական կրօնքին կաշկանդումէն: Մոհամէտին Ալլահը չափազանց յստակ գիծե-

(*) Ուր մտայ ծպտուած: Տեսնել՝ « Քերպելայի Գիշերքները »:

րով կաղապարուած, գրեթէ շօշափելի, որով՝ անհանդուրժելի անձնաւորութիւն է արիական-պարսիկին համար, որ կրօնքը կ'ըմբռնէ վերացական փիլիսոփայութեամբ: Երկու դար ետք, պարսիկ մշակոյթը փոխած է ոչ միայն իրեն պարսազրուած իսլամութիւնը, այլև պարսկացուցած է արաբական կրօնքը:

Այդ պայքարէն ծնան բազմաթիւ աղանդներ շիաներու մէջ, կրօնափիլիսոփայական ծայրայեղ նրբութիւններէ մինչեւ համամարդկային լայնախոհութիւն եւ անասուածութիւն, ինչպէս՝ էլ-Ղատտայի քարոզած Համաշխարհային Եղբայրութիւնը, Հասան Սապղայի հիմնած հաշիշիններու ահաւոր կրօնքը եւ աղանդները այն ինքնակոչ մարգարէներուն՝ որոնք Աստուծոյ մարմնացումը հռչակեցին ինքզինքնին: Շէյխիները՝ որոնք Մոհամէտը ուրացան, Սուֆի փիլիսոփայական-վարդապետութիւնը՝ որուն ամենագաղտնի եւ վերջնական նպատակն էր ժխտումը կրօնքին եւ վերադարձ դէպի հելլէն փիլիսոփայութիւն, պարսիկները եւ անոնց ժառանգորդ պեհլայիները՝ որոնք էլ-Ղատտայի ճամբէն քայեցին: Պեհլայի կրօնքին հիմնադիրը, Արքաս էֆէնտի, որ Փարիզ, Սուրպոնին մէջ դասախօսեց եւ Շիքակոյի մէջ ամերիկացիներէ կազմուած համայնք ու եկեղեցի հաստատեց, ինքզինքը հռչակած էր Աստուծոյ մարմնացում:

Հետզհետէ յարութիւն առին նաեւ նախամահմետական դաւանանքներ եւ մոռցուած աղանդներ, որոնց ծագումը մեզ ետ կը տանի մինչեւ Զորաստրի դարը եւ անկէ ալ առաջ:

Անցողակի յիշենք Արեւորդիները, որոնք Հայաստանի մէջ ալ գոյութիւն ունէին, նաեւ՝ պաղղիկեանները եւ քրիստոնեայ Պարսիկներու կարեւոր համայնքը, այսինքն՝ Նեստորական եկեղեցին:

Արարներու ներխուժումէն քիչ առաջ, սասանեան Պարսկաստանը հակաձ էր Նեստորական քրիստոնէութեան: Յոյց տալու համար այդ եկեղեցւոյն ձեռք բերած ազդեցութիւնը, կը բաւէ թուել իր եպիսկոպոսանիստ քսանըչորս թեմերը, Միջերկրականէն Չինաստան:

1. էլլամ (Հար. Պարսկաստան): 2. Նիսիպիւն (Հիւս. Միջագետք): 3. Պասրա: 4. Ասորիք (Ձապ գետի հովիտը): 5. Պէթ-Քուրմա (Ասորիք): 6. Հուլուան (պարսկական Քուրդիստան): 7. Պարսկաստան: 8. Մերվ: 9. Հերաթ (Աֆղանիստան): 10. Արարիա: 11. Չինաստան: 12. Հնդկաստան: 13. Հայաստան: 14. Սուրիա: 15. Աղերբէյլան: 16. Բէյ (Թեհրան) եւ Թապարիստան: 17. Տայլամ (Կասպից Ծովի հարաւակողմը): 18. Սըմըրղանա: 19. Քաշկար եւ Թուրքեստան: 20. Պալղ: 21. Սիստան: 22. Սան-Պալղ (Փեքին): 23. Թակութ (Թաթարիստան): 24. Չասէմ-Կարա եւ Նուշիթամ (Թաթարիստան):

Չինական պարիսպին վրայ արձանագրուած է Նեստորական հաւատոյ հանգանակը, չինարէն եւ ասորերէն, որոն վերարտադրուած եւ բնական մեծութեամբ քանդակը կրնաք տեսել Փարիզ, Միլզէ Կիմէի մէջ:

Ասորական հզօր եկեղեցին, եւ իր հետ՝ ասորի ժողովուրդը, փոշխացած ու վերածուած է հիմա կրօնաւէան անջատ եւ աննշան համայնքներու. Նա-

սարի, Թլքեֆի, Գիլտանի, Մըսուէի, Յակորիկեան, Կաթուլի, Նոր-Քաղզէացի, Ինկիլզի (անգլիական միսիոնարներու հիմնած եկեղեցին), Ամերիկանի եւ Փրոթեսթանի:

Թլքեֆի ասորիներու հարսանիք

Մար-Շիմուն Պատրիարքը, իր 40-000 հետեւորդներով, կը ներկայացնէր Նեստորական հին եկեղեցին եւ ասորի ժողովուրդը. չորս հազար տարուան ժողովուրդ, որու տապանաքարը եղաւ 1914ի պատերազմը:

Նեստորական եկեղեցւոյ պետերը, որոնք միեւնոյն ատեն քաղաքական առաջնորդներ էին, կը կոչուէին « Մար-Շիմուն » եւ կ'ընտրուէին նոյն ընտանիքէն: Ապագայ « Մար-Շիմուն »ը փոքր տարիքէն կը պատրաստուէր իր բարձր պաշտօնին: Կը մնար ամուրի եւ կ'ապրէր պահեցողութեամբ: Մանկահասակ Մար-Շիմունները մինչեւ չափահասութիւն կը մնային ընտանիքէն եւ մելիքներէ (իշխան) կազմուած ժողովի մը խնամակալութեան տակ:

Վերջին Մար-Շիմունը, զոհ դնաց թուրքերու եւ տիրահոջակ Սըմգոյի դաւադրութեան: Քրդական Շեյակ փոքր աշիրէթին ցեղապետը, Իսմայիլ աղա Սըմգօ, համաշխարհային պատերազմի խառնակութենէն եւ Թեհրանի կառավարութեան տկարութենէն օգտուելով, տէր դարձած էր Մակունահանդի մէկ մասին, Հայոց պատմութեան անմոռանալի թատերավայրը, ուր՝ Ծաւարչանի դաշտին մէջ, Վարդանանց կռիւր մղուեցաւ եւ ուր կը գտնուի Վարդանի կարծեցեալ դերեզմանը, «Վարդանայ Բլուր»ին վրայ: Սըմգոյի անունը կապուած է նաեւ հայ փախստականներու կրած հալածանքին եւ ջարդերու պատմութեան...:

Մար-Շիմունի լեոնականները, իրենց պատրիարքին վրէժը լուծեցին քանդելով Չէրիք-Ղալան, Սըմգոյի բերդը, Ուրմիոյ եւ Սալմասթի

միջեւ 1918ին, իսկ Սըմգօն սպանուեցաւ 1922ին: Անդլիացիք « Աղաա Ասորեստան » խոստանալով, օգտագործեցին ասորի լեոնականները,

Սըմգօ

նախ՝ թրքական բանակին եւ յետոյ՝ Միջագետքի Արաբներուն դէմ: Աղա Պըտրըսի հրամանատարութեամբ, ասորիները կուուեցան հերոսաբար եւ հնադարեան այս ժողովուրդին մնացորդը մեռաւ, հաւատալով Անդլիացիներու հանդիսաւոր խոս-

րինտի մէջ, զոր յիշեցի, առաջին անգամ սորվեցայ թէ իսկապէս ի՞նչ էր «Հայ նախարարութիւն» կոչուածը, եւ թէ ինչո՞ւ Հայաստանի կեդրոնական իշխանութիւնը երբեք չկրցաւ ազատիլ իր սկարութեանէն: Քիբրինտի աշխրէթապետը, մեր նրատմութեան հասկացողութեա՞ք, նախարար մըն էր, կղզիացած՝ իր լեռներուն մէջ, կիսանկախ եւ այդ միջոցին, Թեհրանի կեդրոնական իշխանութեան թշնամի:

Յեղերու մէջ, աշխրէթապետին իշխանութիւնը բացարձակ է կամ համեմատական, նայած՝ Թեհրանի մօտիկութեան կամ յարափոփոխ ուժին: Երկրին այն մասերուն մէջ, որոնք նահանգապետներով կը կառավարուին, այս վերջիններն ալ աշխրէթապետներու իրաւունքները կը վայելեն, իրենց հաշտակները կառավարելու եւ սուրբի ենթարկելու հարցերուն մէջ:

Պարսկաստանի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմուած է գիւղացիներով: Աշխրէթներու մէջ կամ աշխրէթներու սահմանէն դուրս, գիւղացիութիւնը կամ «բայէթ»ը, բաւին բուն առումով ստրուկն է գիւղատէր կամ հողատէր խանին եւ այդ է Պարսկաստանի ընկերային դրութեան ամենավատ կողմը եւ պարբերական ընդմիջումներուն պատճառներէն մէկը:

Հողատիրոջ կը պատկանին, հողէն դատ, քերքը, գիւղը իր շէնքերով, դանաթը (ստորերկրրեայ ջրանցքը, զոր գիւղացին պեղած է, յաճախ ձրիօրէն) եւ վերջապէս՝ ինքը, գիւղացին, իբր ապրանք կամ անասուն:

Իւրաքանչիւր գիւղ իր կալուածաթուղթը

ունի, որուն մէջ ճշդուած են բնակչութեան, բերքի, լծկան եւ ընտանի կենդանիներու համբանքը եւ հնչուն դրամի քանակը, զոր գիւղացին ստիպուած է ամէն տարի վճարել գիւղատիրոջ: Որեւէ աղէտ — հեղեղ, երաշտութիւն, խոովութիւն, պատերազմ — ոչինչ կը զեղջէ սահմանուած տուրքէն, նոյնիսկ եթէ կործանած ըլլան գիւղ եւ գիւղացի: Չվճարուելու պարագային, հողատէրը կրնայ դրաւել իր ճորտերուն յետին հաւն ու ճուտը կամ անական ողորմելի առարկաները եւ պարտականները վտարել իրենց օջախէն:

Հողատէրը կ'ապրի մօտակայ քաղաք մը կամ, նախասիրաբար, Թեհրան: Իր ժամանցներն են՝ կին, խաղ, զինի: Առաջինը կը ճարէ Թեհրանի ծառուղիներն ու շուկաները լեցնող բանակին մէջէն: Երկրորդը՝ կէս-եւրոպական օթէլներու թղթախաղի սեղաններուն շուրջ, ուր գիւղացի տկլոր բայէթին տարուան մը քրտինքը յաճախ կը մսխուի մէկ գիշերուան մէջ: Երրորդը կը ներկայացնեն Ֆրանսական զինին կամ անգլիական ուխտէին եւ կամ տեղական աֆիոնը, որոնցմով կը հարբենայ մինչեւ լոյս: Եթէ դրամի կարիք ունենայ, կը բաւէ հեռագրել իր գործակալ-միրզային: Կամ յաւելալ տուրք մը պէտք է գանձել կամ գիւղ մը դրաւի դնել: Երկու պարագային ալ արինաքամ եղողն է բայէթը, պարսիկ ընկերային կարգ ու սարքին ամենախոնարհ ներկայացուցիչը: Նոյնն է պարագան, երբ գլխաւոր աւատապետը, զաջար Շահնշահը, վէզիր մը կամ նահանգապետ մը կը պատուէ հսկայ նուէրի մը փոխարէն, կամ կը պատժէ խոշոր տուգանք մը դնելով անոր վզին:

Կողմակալող պաշտօնատարը իր կարգին կը կ'ողորմաբանէ ստորագրատ պաշտօնէութիւնը եւ, աստիճանէ աստիճան, գործողութիւնը կը յանգի ամենավարի աստիճանին, գիւղացիութեան, որ վերջին կողմակալողն է:

Մէկէ աւելի անգամներ պարսիկ ժողովուրդը փորձեց ազատիլ աւատական զուլումէն եւ պարտուեցաւ: 1908-12ի ապստամբութեան շնորհիւ, որուն գլխաւոր գէմքն էր հայազգի Յիւրեմը, երկիրը հռչակուեցաւ սահմանադրական, բայց ընկերային զրուծիւնը մնաց անփոփոխ: Ընդհակառակը, քաղաքացիական կռիւներու ամբողջ ծանրութիւնը, թէ աշիրէթներու եւ թէ նահանգներու մէջ, բայէթ դասակարգն է որ կրեց:

Քաղաքացիական պատերազմի ամենատաք շրջանին Պարսկաստան մտայ եւ, երբ այդ երկիրը թողացի, Ղաջարներու արքայական տունը մահամերձ էր: Իմ մեկնելէս ետքը, Անգլիացիներու շնորհիւ իշխանութեան գլուխ անցաւ գինւորական մը, Բզա Պան, որ շուտով ինքզինքը հռչակեց Շահնշահ եւ հիմնեց Փեհլեւի հարստութիւնը:

Ժողովուրդը, Ղաջարներու անտանելի կեղեքումներէն զոտած մեծ յոյսերով ողջունեց արքայական նոր տունը: Արդարեւ, Բզա Շահ ձեռնարկեց կարգ մը բարենորոգումներու: Կազմեց կանոնաւոր բանակ, որ գոյութիւն չունէր, ուսանողներ գրեց Արեւմուտք, Մեջեջ բազմակնութիւնը, պարտադրեց եւրոպական տարազ եւ վերջապէս, երկաթուղիներ շինել տուաւ երկրի մը մէջ ուր տասը քիլոմէթրնոց միակ գիծ մը գոյութիւն ունէր, Թեհրանէն Շահ-Ապսիւլ-Ալիմ, մօտակայ

Ալեքսանդր

ուխտատեղի մը: Եւ սակայն, բարենորոգումները մնացին մակերեսային փայլ, յաճախ՝ անպէտ: Խուն բարենորոգումը, որուն պէտք ունէր Պարսկաստան, ընկերային էր: Հասարակ ժողովուրդին վիճակը աւելի ծանրացաւ, հարկերը տամնապատկուեցան, հին օրերու հաջի-պապայական «մօտախել» (կաշառք) սանձարձակ կողմակալի փոխուեցաւ եւ աւատականութիւնը տարբեր ձեւով, բայց աւելի մեծ ծանրութեամբ սկսաւ ճզմել աշխատաւորն ու գիւղացին: Հետեւեալք. գիւղացի եւ աշխատաւոր զանգուածը, Քուրդ, Ազէրի եւ Պարսիկ, փարեցաւ ազատութեան զաղափարին:

Օտար սուտ-խենթ գիւանազիտութիւնը կը ճանչնայ, ուրիշ ունէ մէկէն աւելի լաւ, թէ ի՞նչ է եւ որքան խոր, իսկական պատճառը Պարսկաստանի բոլոր ժողովուրդներուն թշուառութեան եւ յուսահատութեան:

Կրնամ շատ գիւրաւ համրել անուազն տանակ մը եւրոպացի հեղինակ, որոնք նկարագրած են Պարսկաստանի աւատական զրուծիւնը իր բոլոր վատ կողմերով եւ գիւղացիութեան կեանքը՝ իր ամբողջ զարհուրանքով: Այդ ամէնը հերքելու համար ի՞նչ նոր տուեալ ունի այսօր նոյն գիւանազիտութիւնը եւ ընդդիմանալու Պարսիկներու ազատագրութեան:

Մէկ բան, որ իրապէս նոր է. քարիւղ:

Քսանըհինգ տարի առաջ, քրմանշահցիք իրենց լամբարին մէջ մէկ կաթիլ քարիւղ ունենալու համար, կախում ունէին Բէշտի կարաւաններէն, այսինքն՝ Կասպից Ծովի ճամբով Պաքուէն ներածուած ապրանքէն: Հիմա, նոյն Գրմանշահը

կը լուրջ քարիւղի ծովի մը մէջ եւ անկլօ-սաքսոն գլխամատիրութեան ամբողջ վայնասունը ուղղուած է այդ մեռեալ ծովին:

Ո՞վ կրնայ, սակայն, ետ շրջել պատմութեան անիւր:

Քսանըհինգ տարի առաջ, երբ վերջին անգամ Քալիբրի մեծ անապատը կ'եղերէր, Մէչէդ-Քեհհրան ճամբուս վրայ կանգ առի դիւղի մը մէջ: Գիւղացիները դառնօրէն գանգատեցան իրենց վիճակէն, ինչ որ լսած էի հազար անգամ: Բայց, գրգռուած մազերով կին մը ըսաւ խօսք մը, որ իր նորութեամբը դիս զարմացուց:

— Է՛հ, սահալ, շուտով ճարը կը գտնենք մեր ցաւերուն: Լսա՞ծ ես թէ ինչ կը կատարուի Մուկօֆի երկրին մէջ: Եթէ այլևս Ալլահ չկայ, բաւշէ-վիքի կայ...

Քսանըհինգ տարի, աւատապետականութեան սորուկները իրենց աչքը չզատեցին գրացի ոռու ժողովուրդէն: Ինչպէս Ամերիկացի գրագիտուհին, Փրըլ Պըք, գրեց, «ոռու գիւղացի եւ բանոր դասակարգին յաղթանակը օրինակ եղաւ եւ յոյսի կռուան՝ Ասիոյ հարստահարուած ժողովուրդներուն: Հրաշքը, զոր ոռու գիւղացիութիւնը գործեց, ինչով իրենք չկրնային գործել...»:

Միջանկեալ այս պատկերէն ետք, որ անհրաժեշտ էր լուսաբանելու համար Պարսկաստանի փոքրամասնութեանց դիրքը, այլևս կարելի է անդրադառնալ անոնց մէջէն ամենակարեւորին:

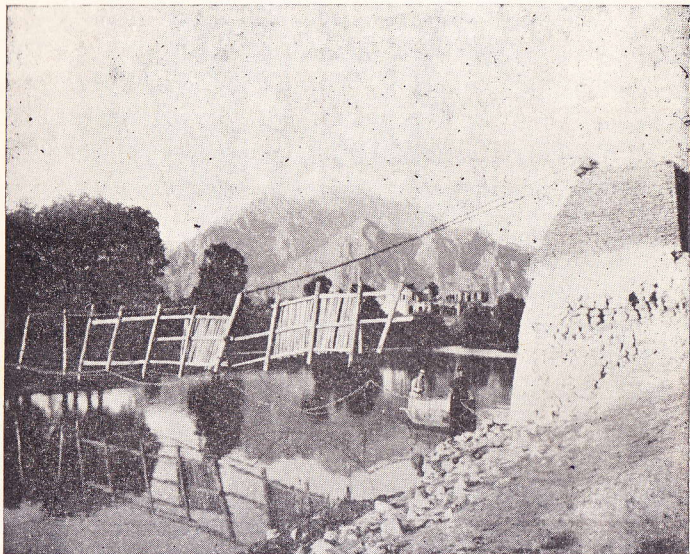
ՔՈՒՐԴԵՐԸ. — Սխալ կ'արտասանենք եւ կը գրենք այս բառը, հեռեկեղով Պոլսոյ Թուրքերուն,

որոնք կը հնչեն «Քիւրտ» եւ «Քիւրտիստան», մինչդեռ ճիշդ հնչումն է «Քուրդ» եւ «Քուրդիստան»: Մեր հին մատենագիրները նոյնպէս կը գրեն Կորդուաց Աշխարհ, Կորդք, Կորդուք, իսկ իրենք ինքդիւնքին կ'անուանեն՝ Քուրդ, Քօրդ, Քուրմանճ:

Հայուն չափ հին, եւ անոր մօտիկ աղգական ու արենակից է Քուրդը: Թէքլադ-Բալասար եւ յաջորդները (Ք.Ա. 1100-600) իրենց արձանագրութեանց մէջ յիշած են «անտեսանելի Քորդերը»: Նոյնպէս՝ Աքամենեանները (Ք.Ա. 400): Ասորեստանի թագաւորները մեծ պարծանքով յիշատակած են, ամէն անգամ որ յաջողեր են Քուրդիստանի արեւմտեան սահմանը, Զաղրոս լեռնաշղթան կտրել-անցնիլ, «մեծամեծ զօներով եւ զքուսարութեամբ»: Քսենոֆոն կը յիշէ Քուրդերու հետ ունեցած ընդհարումները Կեղը. Քուրդիստանէն անցած ատեն: Զանոնք կ'անուանէ՝ «Կարդուք» (Կարդու եւ հայերէն յոյնակի՝ Կարդուք), մեր հին մատենագրութեան մէջ ընդհանրացած ձեւով: Քուրդ եւ Կարդու նոյն բառե՞րն են: Փրօֆ. Ն. Մառ, դրական կարծիք ունի, Փրօֆ. Լեհման-Հօթ եւ Նօլտրէ՝ հակառակ: Տր. Նշան Մարտիրոսեան, Փրակայի համալսարանին մէջ հնագոյն լեզուներու դասախօս, կը յայտնէ թէ «Քուրդերը յիշուած են հեթական արձանագրութեանց մէջ, «Կարդուխաչ» անունով, որ կը համապատասխանէ մեր մատենագրութեան «Կորդուք»ին»:

Պարսկական Քուրդիստանը, լեռներով շինուած հսկայ բերդ մըն է, երկարածղուած՝ Հայաստանի հարաւային սահմանէն Պարսից Մոց, ներ-

Լրայ Թուրքիոյ, Իրանի և Իրաքի հողերուն վրայ :
 Քուրդիստանի միջնաբերդը կը գտնուի Մարաց
 Աշխարհին մէջ, տարածուելով Միջագետքէն դէ-
 պի արեւելք, մինչեւ Եկբաղան (Համատան) և
 Ուրմիոյ հարաւէն՝ Լօրիստան :

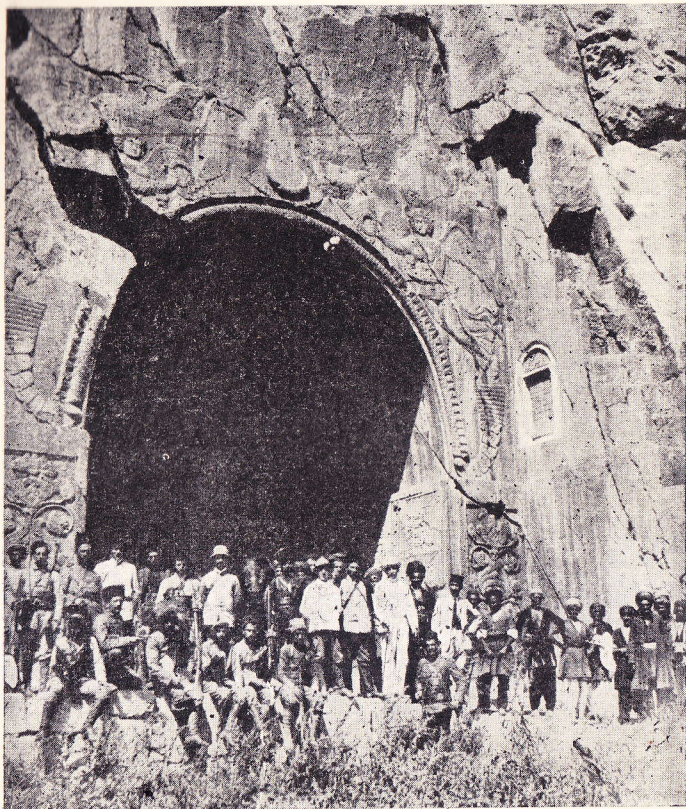
Քրմանշահի շրջակայ լեռները

Անդլիացի հեղինակի մը ենթադրութեամբ,
 երբ Մարաստան ինկաւ, Մարերը կամ Մեռացիք
 բաժնուեցան ցեղախումբերու և կոչուեցան Կոր-
 դուք, Քուրդեր : Տարբեր է կարծիքը մեր հին մա-
 տենագրութեան, որ Քուրդերու զոյութիւնը կը
 հաստատէ սկսելով ամենահին դարերէն, երբ Ա-

րեւմուտքէն արչաւող ալիքները դարէ դար բախե-
 ցան քրդական թուփին և ընկրկեցան, ինչպէս՝
 ասորական, բիւզանդական, արաբական և թրքա-
 կան բանալիները : Արեւելքէն՝ նմանապէս, Պար-
 սիկ, Մօնղօլ, Թաթար, և այլն :

Աշխարհակալներ, Մեծն Աղեքսանար, Մօհամ-
 մէտի զօրավարները և կամ Մօնկօլները, որոնք
 յաջողեցան ճեղքել Մարաց լեռնաշղթան և տիրել
 Պարսկաստանի, պարզապէս անցուղարձ կատարե-
 ցին հետագրեան այն ճամբուն վրայէն, որ նախա-
 պատմական դարերէ ի վեր մարդկային տեղա-
 տուութեանց գլխաւոր ճամբան եղած է և Միջեր-
 կրականը կը միացնէ Չինական պարիսպին, անց-
 նելով Սուրիա, Տէր-Չօր, Բաքթա, Հիթ, Բարե-
 լան (Պաղտատ), Դասր-Շիրին, Քրմանշահ, Եկ-
 բատան (Համատան), Բէյ (Թեհրան), Նիշաբուր
 դժով և Սօրասանէն կը մտնէ Կեղր. Ասիա : Աշ-
 խարհակալները ջկրցին տիրել, այդ ճամբէն
 դուրս, Մարաց Աշխարհի կամ Քուրդիստանի մեծ
 մասին և Քուրդ ցեղը մնաց անթափանցելի և
 համեմատաբար դատրին, մանաւանդ քրդութեան
 վերոյիշեալ միջնաբերդին մէջ, Սինէ, Ճուանրու,
 Աօրաման, Սուճ.Պուլաղ, Մերիվան, Պանա, Սա-
 զիլ, Պիճառ, Հասանապատ, Իսֆանապատ և
 Քրմանշահ : Այս շրջանին Քուրդերը, տղամարդ
 թէ կին, օժտուած են աչքաուս դեղեցկութեամբ.
 սլացիկ, բարձր հասակ, նուրբ դիմադիժ, փոքր և
 կանոնաւոր քիթ, խելացի աչքեր և բարակ շըրթ-
 ներ, այն տիպարը զոր կը տեսնենք Մարաց Աշ-
 խարհին մէջ գտնուող Թաղպուստանի և Պիտի-
 թունի քանդակներուն վրայ : Համեմատելով արդի

պարսկերենին հետ, անեղծ մնացած է իրենց բար-
բառն ալ, որ իր մէջ կը պարունակէ հին-արիական
և պարսիկ-գրազատական բազմաթիւ բառեր :

Թաղպուստանի սասանեան քանդակը — Պարսիկ
և հայ կամարներ (մէջտեղը, սպիտակ զգեստով,
Յոյն մը և հայ բժիշկը)

Բայց, քանի կը հեռանայ շրջանակը քրդական
միջնաբերդէն, այնքան կը պակասի գտարին ըլլա-
լու հանգամանքը, թէ Փիլիքական և թէ լեզուա-
կան տեսակէտով, ինչպէս Թուրքիոյ և Պարսից
Ծոցի եզերքը տարածուած ցեղերուն մէջ :

Արքադրականօրէն բուն Բուրդերը արիական
միակտուր և հոծ գանգուած մը կը ներկայացնեն :
Իրենց թիւն է 3 1/2էն 4 1/2 միլիոն, որուն մօտա-
ւորապէս երկու միլիոնը Թուրքիոյ Բուրդերն
էին 1914ի պատերազմէն առաջ : Դժուար է ճշդել
Բուրդերու ընդհանուր թիւը : Նախ՝ իրենց մար-
դահամարը չէ կատարուած և երկրորդ՝ դոյու-
թիւն ունի կիսով կամ ամբողջովին թրքացած ու
արաբացած անորոշ բազմութիւն մը, զոր կարելի
չէ հաշուել գտարին Բուրդերու հետ : Բուրդ-
անուան տակ դոյութիւն ունին նաեւ՝ արաբ, պար-
սիկ, թուրքմէն ևւն. աշիրէթներու հետ խառ-
նուած ցեղեր : Կարգ մը հեղինակներ Բուրդերու
թիւը կը կարծեն 7 միլիոն, ուրիշներ՝ երեք :

Արքային պատմութիւն չունին, քանի որ ազգ
կամ միակ ժողովուրդ չեն կազմած և սպրբեր են
բաժնուած՝ աշիրէթներու և աշիրէթներն ալ
ստորաբաժանումներու :

Աշիրէթական գրութիւնը Բուրդերու մեծա-
գոյն պատուհասը եղած է հինէն ի վեր : Պարսկաս-
տանի քաղաքացիական կռիւներու ընթացքին, յա-
ճախ ականատես եղայ այդ երեւոյթին : Բրժան-
չահի շուրջը լերան մէկ կողին վրայ հաստատուած
փոքր աշիրէթ մը, անխուսափելիօրէն թշնամի էր
լերան միւս կողմի աշիրէթին : Եթէ իրենցմէ մէկը

օգնէր սահմանադրական բանակին, հակառակորդ աշիրէթը կ'անցնէր հակասահմանադրականներու կողմը:

Նփրեմի սպաննութենէն ետք, երբ Քեռին, սահմանադրական բանակին գլուխը անցած, Քըրմանասի տիրեց, փախուստի մատնելով Շահին

Թաղպուստանի սասանեան քանդակը

Թաղպուստան

Կըրայը, Սալար-Տօվլէն եւ անոր զինակից Տաուտի մեծ աշիրէթին ձիաւորները, Քիրինտիները քնքինքին սահմանադրական հռչակեցին եւ յարձակեցան դրացի Տաուտիներու վրայ: Անշարի աշիրէթը նոյն ձեւով հաշիւ մաքրեց դրացի Ղալխաններուն հետ:

Կարելի չէ, հետեւաբար, ընդհանրացումով խօսիլ Քուրդիստանի սահմաններուն եւ Քուրդերու լեզուին, կրօնքին եւ մշակոյթին մասին: Պէտք է դանոնք ճանչնալ անցնելով աշիրէթէ աշիրէթ, որոնց ամբողջութենէն կը կարճուի Քուրդիստանը եւ քուրդ ժողովուրդը:

ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՇԻՐԷԹՆԵՐ. —

Արտալան. — Նախ քննենք Քուրդիստանի միջնաբերդը, Արտալան, որու մայրաքաղաքն է Անէնդուլ կամ Սինէ: Արտալան աշիրէթը հինգ դար անախութիւն վայելեց եւ կառավարուեցաւ իշխանական միեւնոյն ընտանիքին կողմէ: Միայն ասկէ 60 տարի առաջ կորսնցուց իր անկախ զէրքը, ամօթալի դաւադրութեամբը Ղաջար կառավարութեան, որուն յաճախ օգնած էր արտաքին ու ներքին թշնամիներու դէմ, իբր դաշնակից:

Սինէի մէջ գոյութիւն ունէր արքունիք, որուն կը հպատակէին Աօրաման եւ Մուքրի մեծ աշիրէթները, առաջինը՝ պատերազմիկ ցեղ, երկրորդը, Մուքրիները, հար. Ուրմիոյ շրջանին մէջ, քրդական մշակոյթի ներկայացուցիչ:

Արտալանի իյնուլէն ետք, Աօրաման ցեղը դըրաւեց Սինէն եւ շարունակեց կիսանկախ ապրիլ, կուսուելով թէ Պարսիկներու եւ թէ Թուրքերու դէմ:

Նոյն շրջանին կը պատկանին Քօլեասհիւերը, որու ապստամբ ցեղապետին հետ մշակած սերտ բարեկամութեան շնորհիւ յաջողեցայ այս տեղեկութիւններէն մէկ մասը քաղել եւ մօտէն հետեւիլ քրդական բարքերուն:

Միւս աշիրէթները. — Թուրքիոյ, Իրաքի եւ Իրանի մէջ, սկսելով հիւսիսէն, կարգով դէպի հարաւ, մինչեւ Պարսից Ծոց շարուած են:

1. Շեքեարի մեծ աշիրէթը. — Բնակայրը՝ Վերին Չապ, Վանի հարաւակողմը, Խարբերդի եւ Պիթլիսի միջեւ, Ամատիէ, Ճաղիրէ-Խպն-Ումար, Ճուլամբերիկ եւ Բալանտուզ դաւառակներուն մէջ: Նոյն շրջանին աւելի փոքր աշիրէթներն են. Հասնանլու, Սիփքանլու, Հայտարանլու, Ատամանլու, Չիրքանլու ցեղերը եւ Ճաֆ ցեղը, որուն կէսը թրքական հողին վրայ կը բնակի եւ միւս կէսը՝ պարսկական:

Հեքեարիները Ֆիդիքապէս կը տարբերին Արտարանի դտարիւն Քուրդերէն: Անոնց զիմագծերու նրբութիւնը չունին, իսկ իրենց բարբառին խառնուած են բազմաթիւ թուրք եւ արաբ բառեր:

Հեքեարի աշիրէթը տուած է բանաստեղծներ, սուֆի-իմաստասէրներ եւ զօրավարներ: Սուլթան Սելիմի հռչակաւոր վեզիրը, Իտրիսի, Հեքեարի Քուրդ էր: Մինչեւ 19րդ դար, Հեքեարիները անկախ էին: Վերջին իշխանը, Շարիֆ պէկ, 1849ին գերի տարուեցաւ Պոլիս:

2. Չապա քուրդերը. — Յրուած մինչեւ Սեբաստիա: Մեծ մասամբ թրքացած են եւ քրտական ընտանիքէն կը զանազանուին Ֆիդիքականով եւ իրենց ինքնայատուկ բարբառով: Կրօնքով՝ մէկ

մասը սիւննի է, թուրքերուն պէս, մնացեալը՝ զըզրլպաչ, հաւատալիք մը, որ խառնուողն է մահմէտական եւ աւելի հին կրօնքներու:

3. Հեքեարիէն հարաւ, Մուքրի աշիրէթը եւ վերոյիշեալ Արտալան աշիրէթը, պարսկական սահմանին մէջ:

4. Ճաֆ ցեղը, որ թրքօ-պարսկական սահմանին վրայ կ'ապրի, նախապէս մաս կը կազմէր Արտալանի քուրդ իշխանութեան: Ներքին պատակաւորներէ եւ վճռական կռիւէ մը ետք, երկուքի բաժնուեցաւ: Մէկ մասը փոխադրուեցաւ թրքական հողը, միւսը միացաւ Պարսկաստան բնակող Կուրան աշիրէթին: Ճաֆերու թիւն է 100.000, 5.000 ձիաւորներու պատկառելի ուժով: Կուրան-Ճաֆ աշիրէթին ստորաբաժանումներն են՝ Քատիր-Միր-Ուայսի, Թալչարի, Ղալխանի, Եոլսուֆ-Եար-Ահմատի, Քուլթը, Ներճի եւ Կուրքայիչ, որոնք Քրմանչահ նահանգին մէջ հաստատուած են: Ղալխանները, թուով փոքր, բայց աչքառու դեր կատարեցին Եփրեմի կռիւներու ընթացքին:

5. Համաուանլիները, պարսկական հողին վրայ, սահմանակից՝ Արտալանի:

6. Ճաֆերէն հարաւ, Քալփօր, դէպի արեւելք՝ Քրմանչահի աշիրէթները:

7. Քալհօրէն հարաւ, մինչեւ Պարսից Ծոց, Լօր ընդհանուր պիտակին տակ ճանջուած բազմաթիւ ցեղեր, ինչպէս՝ Փօլթը-Քուհ անմաստելի լեռներուն մէջ ապրող Քուրդերը եւ Պախքիարիները, որոնց մէջ շեշտուած է արաբ-սեմական արիւն եւ զիմագիծ:

Թուրք եւ պարսիկ կատարեալ յաջողութեամբ

և դարերով շահագործեցին աշխրէթական բաժանումները, հակամարտութիւնները և արիւնալի փոխ-վրէժները, հրահրելով ատելութիւնը անոնց միջև: Նպատակը շատ պարզ էր: Քուրդը սաղմունակ ժողովուրդը յաւիտենապէս պատակաւորաբար պահել և ստով՝ հեռացնել վտանգը, որ կրնար գալ եթէ քրդական միութիւնը իրականանար: X

Երկրորդ. դործածել զանոնք իբր թուրք, Արարիոյ, Իրանի և Թուրքիոյ միջև, զեր մը՝ զոր Քուրդերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կատարած են Մարաց Աշխարհի սահմանին վրայ: Եւս-Աբրաս, ատով ալ չզոհացաւ և աշխրէթ մը ամբողջովին փոխադրեց արեւմտեան լեռներէն Պարսկաստանի միւս ծայրը, Խորասան, իբր սահմանապահ ուժ, պարսկական հողերը աւերող թուրքմէն յեղուկահներու դէմ: Հետաքրքրական է տեսնել հիմա այդ Քուրդերը, որոնք Ղուջանի մէջ և չրջակայքը հաստատուած են, կղզիացած՝ ոչ-քուրդ ազգաբնակչութեան մէջ: Կը խօսին քրդերէն և կը պահեն քրդական աւանդութիւնները և տարազը: Իրենց մէջ յաճախ հանդիպած եմ արեւմուտքի Քուրդերուն յատուկ կապոյտ աչքերով և շագանակազոյն մազերով կիներու և մարդոց. հակոտնեան՝ Խորասանի պարսիկ բնակչութեան թուրք տիպարին: Նատրը Եւս, նոյն նպատակով քրդական ցեղեր փոխադրեց Ծարս և Մազանդարան:

Քուրդ մեծ բանաստեղծ Անմէդէ Սանի, իր գլխաւոր ստեղծագործութեան «Մամ-օ-Զին»ի հերոսներէն մէկին մէջ կ'անձնաւորէ Քուրդիստանը և անոր բերնով կ'ողբայ իր ժողովուրդին տկարութիւնը.

բութիւնը. «Կ'սպչիմ ճակատագրին վրայ, զոր Աստուած վերապահեց Քուրդին... Քուրդերը, որոնք իրենց սուրեն շնորհիւ փառքի տիրացան, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ աշխարհի շտիրեցին և օտարներու լուծը կը կրեն... Թուրք և Պարսիկ շրջապատուած են քրդական պարիսպներով... Ամէն անգամ որ Թուրքն ու Պարսիկը ընդհարուին, Քուրդն է որ կը ներկուի արիւնով... Միշտ անմիաբան, միշտ թշնամի, չենք հնազանդիր իրարու... Եթէ միանայինք, այդ Թուրքը, այդ Պարսիկը, այդ Արարը կը դառնային մեր ծառաները...»

Քուրդ բանաստեղծին երազը կրնար իրականանալ, եթէ ունենային մէկ հատ մեծ առաջնորդ, որ յաջողէր աշխրէթները միացնել: Առիթները և առաջնորդները չէ որ պակսեցան, բայց իրենցմէ ոչ մէկը զբաղուեցաւ քրդական հարցով: Իրենց փառասիրութեան սահմանը շատ աւելի ընդարձակ էր:

Պաշակոթեան շրջանի հոչակաւոր Սալատինը (Սալահ-էտ-Տին), քուրդ էր, ծնած՝ այժմու Սոփեական Հայաստանի մէջ, կը պատկանէր Ռովէնդ թափառաչրջիկ աշխրէթին: Իր մղած կիւիները խաչակիրներուն դէմ, ձեռք բերած յաջողութիւնները և նկարագրի բարձրութիւնը, զինքը զարձուցին միջնադարեան ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը: Կրնար շատ դիւրաւ գլուխ կանգնիլ քրդական ազատագրութեան, բայց այդ ասպարէզը շատ նեղ էր իրեն համար և հիմնեց կիլիպոսի էյուպիներու արքայական հարստութիւնը:

Ուրիշ Քուրդ մը, Քերիմ խան Զէնդ, որուն
Համար նոյնպէս աննշան էր իր ժողովուրդը, Պարս-
կաստանի տէրը դարձաւ, իսկ Քուրդերը, մասնա-
ւորապէս Արտալանի անկախ իշխանները, օգնեցին
Քերիմ խանի սխերիմ թշնամիներուն, զաջար
թրքական ցեղին:

Քրմանշահը գրաւող հայ կամաւորներ

Աշիրէթներէ կազմուած ցանկապատը, սա-
կայն, միշտ իր դերին մէջ չեղաւ: Սուլթաններն
ու շահերը, քուրդ ժողովուրդը պառակտելով,
չկրցին հանդիստ քնանալ: Համառուանտի, Շուան,
Պապան եւ ձաֆ աշիրէթները, օրինակ, որոնց
վասահուած էր Զաղրոս լեռնաշղթային հսկողու-

թիւնը, փորձանք եղան թէ մէկ թէ միւս կողմին,
մանաւանդ Համառուանտիները, անընկճելի լեռնա-
կաններ, որոնք նախապէս Ղասրը-Շիրին կը բնա-
կէին: Պարսկական կառավարութիւնը զիրենք սի-
րայօթար նուիրեց թուրքերուն: Այս վերջինները
չուտով զգուեցան իրենց նոր հպատակներէն եւ
անոնց մէկ մասը ձեռք անցուցին դաւադրութեամբ
եւ աքսորեցին Ափրիկեան Տրիպոլիս: Աքսորը վեց
ամիս տեւեց, Համառուանտիները Քուրդիստան վե-
րադառնալով զարծենցան թէ ճամբուն վրայ ան-
խնայ կողոպտեցին թուրք եւ Արաբ: 1908ին, Հա-
մառուանտիները ապստամբելով, Սիւլէյմանիէ քա-
ղաքը պաշարեցին, թուրք նահանգապետը դերի
բռնեցին եւ թրքական բանակը պարտութեան
մատնեցին: Տասը հազարնոց երկրորդ բանակ մը
զրկուեցաւ իրենց դէմ: Համառուանտիները արձակ-
համարձակ թրքական բանակատեղին մտնելով,
դէնքերը կը թալլէին: Թրքական զօրքը, իրենց
անուէն սարսափահար, չէր համարձակեր թա-
լանը արգելել:

Պապան Քուրդերը, որոնց մէջ զարդացած ցե-
ղապետներ կային, 1806ին ապստամբեցան թուր-
քերու դէմ: Երկար եւ անյաջող կռիւներէ ետք
ապստամբութիւնը խեղդուեցաւ դաւադրութեամբ
միայն: Քանի մը տարի ետքը, Պապան-գատէ Մօ-
համէտ փաշա զրաւեց Բավանտոզ, էրպիլ եւ
Քերքուք քաղաքները, բայց վերջ ի վերջոյ ինքն
ալ զոհ դնաց դաւադրութեան: 1847ին Պապան-
գատէ Պետրխան պէյ դարձեալ ապստամբեցաւ,
նպատակ ունենալով Քուրդիստանի անկախու-
թիւնը: 1910ին, Պաղտատի միակ օթէլին մէջ, ուր

կը բնակէի, ծանօթացայ Պապան-զատէ Հիւմի պէյի հետ, Եւրոպա ուսած երիտասարդ մը, որ կ'ըսէր թէ ոչ մէկ վաստահութիւն ունի թուրքերուն եւ իրենց սահմանադրութեան վրայ, կ'ողբար Հայերու կարճատեսութիւնը, որով յանձնուած էին Իթիհատականներուն, եւ կ'երազէր քրդական նոր շարժման մը գլուխը անցնիլ:

ԿՐՕՆՔ. — Թուրքիոյ Քուրդերը սիւննի մօտիւման են, բացի Չաղաներէն, որոնց զաւանանքը, ինչպէս քիչ առաջ ըսուեցաւ, խառնուրդն է հնագարեան հաւատալիքներու:

Պարսկական Քուրդերէն միայն ճաֆերը սիւննի են, մնացեալները՝ կամ շատ թոյլ կապերով միացած են շիա-մօտիւմանութեան եւ կամ ունին ինքնայատուկ եւ դժուարահասկնալի հաւատալիքներ: Դժուարահասկնալի՝ նոյնիսկ իրենց մօլլաներուն համար: Այդ ցեղերէն ճանչցայ Քրմանչահի շրջանը հաստատուած Քալհորները, որոնք Եփրեմի, ալիսինքն՝ պարսիկ սահմանադրութեան թշնամի էին: Եփրեմի սպաննուելէն ետք, երբ Քեոն նշանակուեցաւ սահմանադրականներու վերին հրամանատար եւ սկսաւ մօտենալ Քրմանչահ քաղաքին, Քալհորները անոր դէմ կուուեցան զրեթէ միայն իրենց ուժերով: Բարձունքէ մը ահանատես եղայ վերջին ճակատամարտին, մըղուած՝ Քրմանչահի լեռնադաշտին վրայ: Յեղապետ Տաուտ խանի տղան, Սօլիման խանը, ափ մը ձիաւորներով քայլ առ քայլ ընկրկեցաւ, պաշտպանելով քրդական բանակին նահանջը, մինչեւ որ ինկաւ:

ՎԵՒԵՐ, գերմանական գործակալ
1914ի պատերազմի միջոցին ծպտուած՝
քրդական տարագով

Քալհոններու եւ Կուրաններու կրօնքը, որ կը խոչընդոտէ՝ Ալիւօճի կամ Տաուտի, մէկն է վերոյիշեալ խորհրդաւոր կրօնքներէն: Քրիստոնեայ չեն, բայց բնաւ կարելի չէ մահմետական կոչել զիրենք: Ղուրանի պատուերներէն ոչ մէկին կը հետեւին: Խոզի միս եւ գինի հարամ չեն իրենց համար: Կը հաւատան մարգարէներու միջոցաւ Աստուծոյ շարունակական յայտնութեան եւ մարմնացումին: Այդ աստուած-մարգարէներն են՝ Բենիամին, Մովսէս, Եղիա, Դաւիթ, Յիսուս, Ալի եւ իրենց սուրբը՝ Պապա-Նատկար: Մասնաւորապէս կը յարգեն Դաւիթը, որուն զօճ կը մատուցանեն պատերազմի երթալէ առաջ: Իրենց մէջ յաճախադէպ է Տաուտ (Դաւիթ) անունը:

Տաուտիները կամ Ալիւօճիները իրենց կարգ մը դաւանանքներով կը պատկանին Ահլը-Հաք կոչուած ոչ-խալամ խմբաւորումներուն, որոնք կը բնակին պարսկական Քուրդիստանի եւ Թուրքիոյ զրեթէ ամէն կողմը:

Ահլը-Հաք ազանդին հետեւողները կը հաւատան, ինչպէս չին Եգիպտացիք, յետ-մահու վերածննդեան կամ կենդանիներու միջոցաւ յաջորդական մարմնացումներու: Ունին ինքնաշատուկ ծէսեր, նորադարձներու ընդունելութեան արարողութիւններ եւ ծոմապահութիւն, որու կը յաջորդէ կրօնական երկսեռ հաւաքոյթ, ճաշ, նուազ, երգ եւ պար: Երբեմն ներկաներէն մէկը յանկարծ կ'իջնայ հոգեկան նոպայի մէջ, որ կը յիշեցնէ Սուֆի-տէրվիչներու ժամանակաւոր միացումը գերագոյն Ոգիին հետ:

Մահմետական Թուրքերը կ'ամբաստանեն Ահ-

լը-Հաք կրօնքին հետեւողները (ինչպէս Ղըզըլպաշ դաւանանքին եւ Նախշիպէնտ ու տէրվիչական կարգերու հետեւողները) թէ «Ջրադ-սուտուրէն» (ճրադ-մարող) են, թէ գիշերային իրենց հաւաքոյթներու միջոցին, լոյսերը կը մարեն եւ անձնատուր կ'ըլլան սանձարձակ շուրթեան:

Մինօրսքի, Կօպինօ եւ բոլոր արեւելադէտները, որոնք ուսումնասիրած են այդ ցեղերը, բացարձակապէս կը հերքեն խանակեցութեան առասպելը: Նշանակալից է, որ չին ատեն նոյն առասպելը յօրինուած է Մանիկեցոց, Բաւղիկեաններու եւ ուրիշ հերձուածողներու մասին, իրենց թշնամիներուն կողմէ: Նոյն ամբաստանութիւնը լսած եմ Պարսկաստանի մէջ, չէյխիներու, պապիներու եւ պէհալիներու դէմ:

Իմ բոլոր փորձերս, քիչ մը աւելի թափանցելու Տաուտի դաւանանքին դադանիքներուն, այսօր անցան: Քրմանչահի ամերիկեան միսիօնարը, Սթին, որ երկար ատեն Տաուտիներու հետ յարաբերութիւն մշակած էր, հարցասիրութիւնս դոհացոց պատասխանելով. «Իմ Յիսուսս ինձի կը բաւէ, չեմ հետաքրքրուիր ուրիշ կրօնքով»: Վերջապէս ծանօթացայ Ալիւօճի կրօնաւորի մը, որուն բացատրութիւնները աւելի չէին արժեր միսիօնարին չբնազ պատասխանէն, հակառակ որ, զիս լուսարանելու համար, իրենց դաւանանքին սուրբ-գիրքը բերաւ մեծ զգուշութեամբ եւ կարգաց քանի մը էջ: Համոզուած եմ թէ, արտաքին նշաններէ եւ ծէսերէ դուրս, այս կրօնքին հետեւողները մոռցած են անոր վարդապետական իմաստասիրութիւնը, թէ՛ Ալիւօճի կրօնքը հեռաւոր արձագանդն

է Զօրօսադրականութեան եւ դատերու ընթացքին անձանաչելի դարձած է մովսիսական, քրիստոնէական եւ իսլամ կտոր-փրզուճ հաւատալիքներու խառնուրդով:

Տառախները, մահմետականներու ներկայութեան կը յայտարարեն թէ իրենց կրօնքին հիմն է Ալին եւ զայն կ'ընդունին մարմնացեալ Աստուած, եւ այդ պատճառաւ կը կոչուին Ալի-իլլահի կամ Ալիլօհի: Իսկ շրիստոնեայի մը ներկայութեան, «Ալի» կը նշանակէ «Բարձրեալ»ը, Դաւիթ-Մարգարէն եւ նոյնիսկ Դաւիթի որդի Յիսուս: Ինչպիսիքներն կը կոչեն՝ «Նար», օտարները՝ «ձօղ» (ընկոյզ): Երբ ոչ-Ալիլօհի մը իրենց կրօնքը ընդունի, «ձօղ» մը կը ներկայացնէ, ի նշան բոլոր կրօնքներէ հրաժարելուն: Շիաներէն կը սարբերին, չածիլելով իրենց մօրուքը (ինչպէս՝ Թուրքիոյ Արզըլպաշները) եւ չեն խուզեր պիտերու ստորին մասերը:

ԵԶԻՏԻ ՔՈՒՐԴԵՐՈՒ ԿՐՕՆՔԸ. — 1914ի պատերազմէն առաջ կը բնակէին Մուսուլի շրջանին մէջ: Դարերով հալածուած են զրացի ժողովուրդներէն իրենց կրօնքին պատճառաւ: Կը ճանչնան Ալլահը իբր դերագոյն էակ, բայց կը յարգեն սատանան, որուն անունը չեն արտասաներ, իսկ եթէ հարկ ըլլայ՝ կը կոչեն «Մալէք-էլ-Քաուս» (Սիրամարդ-հրեշտակ), կամ «Մալէք-էլ-Քուս (ամենազօր-հրեշտակ): Սատանայ-հրեշտակէն ետք կու դան՝ Դարբիէլ, Միքայէլ, Ռաֆայէլ, Տեղբայէլ, Ազրայէլ եւ Շէմքէլ հրեշտակները: Կը հաւատան թէ՛ Մովսէսի, Յիսուսի եւ Մօհամէտի զրքերը

աստուածային ներշնչմամբ գրուած են: Սիրամարգին արծաթեայ մէկ նմանութիւնը իրենց կրօնքին խորհրդանշանն է զոր կրօնապետը պաղի հաւաքելու համար վստահելի կրօնաւորի մը ձեռքով կը զրկէ եղիզի գիւղերը: Կրօնական իշխող դասը բաժնուած է կարգերու. Փիր (սուրբ), շէյխ (պետ եւ առաջնորդ), կալվալ (երգող եւ պարող), Ֆաքիր (սուրբերու զերեզմանին ծառայող): Ճիշդ է որ զըզըլպաշ եւ ալիլօհի Քուրդերու նման, Եզիտիներն ալ կարգ մը օտար հաւատալիքներ մտցուցած են իրենց կրօնքին մէջ: Օրինակ, դուրանին հետեւելով, չեն ընդունիր Յիսուսի խաչելութիւնը. «Չսպաննեցին զայն, չխաչեցին զայն, բայց միայն անոր նմանող մը ունէին» (Աուրան): Բայց լուրջ փաստեր կան, թէ Յիսուսէն ու Մօհամէտէն շատ աւելի հին է եզիտի կրօնքը, հաւանաբար՝ ասորա-բաբելական կրօնքներու մնացորդ, որովհետեւ Քրիստոսէ վեց դար առաջ, Զօրօսադր կը յիշէ սատանայ պաշտողներ, հիւս. Պարսկաստանի մէջ:

Մինչեւ այսօր ալ Եզիտիները կը պաշտեն արեւն ու լուսինը, պաշտամունք՝ որու վրայ հիմնուած էր ասորական կրօնքը իր երկու գլխաւոր Աստուածներով, Շամաշ եւ Սին (Արեւ-Աստուած եւ Լուսին-Աստուած): Փրօֆ. Ն. Մաուր կարծիքով, Քուրդերը, մահմէտականութիւնը ընդունելէ առաջ, կը դաւանէին եզիտի կրօնքը:

Եզիտիները, խաղաղ եւ աշխատասէր ժողովուրդ, զարհուրելի հալածանքներու եւ ջարդերու ենթարկուեցան 1914ի պատերազմին: Նախապէս 150.000 էր իրենց թիւը որ գրեթէ կիսուեցաւ:

վերապրողները, երկար թափառումներէ ետք, ապաստանեցան՝ տարածութեամբ փոքր, բայց սրտով մեծ երկիր մը, Սովետական Հայաստան, զոր իրենց վերջնական հայրենիքը ըրին :

X **ՔՈՒՐԴԵՐՈՒ ՅԵՂԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ . — Այս** դիրին տակ, պէտք է հասկնալ մինակ Պարսկաստանի Քուրդերը, քանի որ միայն ասոնք ճանչցած եմ :

Պարսիկ քրոնիկազիր մը, հաջի Զէյնու-Ապէտին Շիրվանի, իր դրքին՝ «Պուսթան-ու-Սիասի»-ի մէջ Քուրդերը կ'որակէ. «Արին թափող, կուտարար, խոտովութեան եւ խոտնակութեան սիրահար, դլիսովին չար ժողովուրդ: Գէշ բնազդներով շարազործներէ կազմւած, գթութեան բոլորովին անտեղեակ, մարդկային զղայումներէ զուրկ, իմաստութեան վերարկուն արհամարող ցեղ: Բայց ցեղ մը՝ քաջ եւ անվեհեր, հիւրասիրութեամբը օտարներու հոգին գերող: Անհաւասարելի՝ ճշմարտութեան եւ պատուոյ հարցերու մէջ: Հաճելի դիմագծերով եւ կերպարանքով, օժտուած՝ դեղեցկութեամբ եւ շնորհալի ձեւերով»:

Կարելի է ըսել թէ պարսիկ քրոնիկազրին այս սուղերուն մէջ խտացած է Քուրդերու մէջ ապրած օտարներու կարծիքը: Խաչատուր Աբովեան հիացումով կը թուէ Քուրդերու յատկութիւնները՝ քաջութիւն, հաւատարմութիւն իրենց խոստման եւ յարկանք՝ կանանց հանդէպ: Քուրդին համոզումով արժանիքներ են նաեւ զողութիւնը, դրացի ցեղերու դէմ կատարուած արշաւանքները եւ աւարասութիւնը:

Քուրդերու անգթութեան մասին տրուած վկայութիւնը ընաւ սխալ չէ: Ակամայ ներկայ եղած եմ արիւնալի դէպքերու, բայց վկան եմ իրենց ուղղամտութեան, քաջութեան եւ բարեկամներու հանդէպ ցմահ հաւատարմութեան: Քուրդ ազբատ ջորեպանին կրնաք յանձնել հազարներ արժող ապրանք, կնքուած թուղթի մը կամ ձեռքի սեղմումի մը փոխարէն, վստահ ըլլալով որ ոչ մէկ շիւղ պիտի կորսնցնէք:

Քուրդին աւետարանն է իր աշխրէթին պաշտպանութիւնը: Ատէկ դուրս, ընդհանուր քրդական ազգի ոչ մէկ դադափար: Կուռի մէջ զգոյշ է եւ անդուծ, բայց կը վստանդէ կեանքը, պատուոյ խօսքին հաւատարիմ մնալու համար: Հպարտ է իր քրդական ծաղումով՝ «մէն Քուրդ էմ»: Մտացի է, նրբամիտ եւ քաղաքակրթութեան շատ ընդունակ: Կը բաւէ մէկ անգամ աղ ու հաց բաժնել իր հետ եւ կամ օգնել իրեն՝ երբ նեղութեան մէջ է, եւ կ'ունենաք բարեկամ մը անխարդախ եւ կատարելապէս վստահելի: Կ'արհամարէ փախկոտը, գորաւորին սոջեւ քծնողը եւ վտանդի պահուն՝ անարին: Երբ կը յարձակի ճամբորդին վրայ, անոր անտարբեր կեցուածքը կամ ծիծաղը յաճախ կը բաւեն յեւելակ Քուրդը ղինաթափ ընելու: Պէտք չէ դէնք ցոյց տալ իրեն, մանաւանդ վերջին դրութեամբ հրացան, իր ցանկութիւնը զրդոտը դանձ, զոր կը դողնայ կամ կը խէ: Զէնքը պէտք է ցոյց տալ միայն այն առեւն՝ երբ ստիպուած էք նախա-յարձակ ըլլալ: Հիւրասիրութիւնը աւանդական է իր մէջ: Բերնէն կը կտրէ ուրիշին կերցնելու համար: Մեծ ճամբաներէ հեռու դտնուող զիւղերու

մէջ կամ վրաններու տակ, Քուրդերը ոչինչ կը ծախեն. կը նուիրեն: «Սուշդ պի» (անուշ ըլլայ), կ'աւելցնէ քրդուհին, ունեցած քիչ մը կարագը կամ մածունը նուիրած ատեն: Օտարին նուէրը չընդունիր՝ եթէ բարեկամութիւն չէ հաստատուած իրենց միջեւ, որովհետեւ, քիչ վերջը կրնայ նուէր ատաջարկողին վրայ յարձակիլ ու կողոպտել:

Քրդ-Ռիշին. — Աշիրէթներու ընկերային կառուցուածքին մէջ քրդուհին խոշոր բաժին եւ զեր ունի: Այդ տեսակէտով, բոլորովին տարբեր է պարսիկ կիներէն, որոնք կատարեալ ստրուկներ են եւ ծախու ապրանք: (Պէտք չէ մոռնալ որ այս բարքերը կը վերաբերին Ղաջարներու շրջանին):

Վրանին տակ կամ դաշտին մէջ եւ կամ տեղափոխութեանց միջոցին, քուրդ կնոջ վրայ բեռցած են ծանր գործերը: Բայց յարգուած անդամն է ընտանիքին եւ, վտանգի պահուն, այրերու ճակատագիրը բաժնող ընկերուհի: Կարգ մը աշիրէթներու մէջ, ինչպէս Համաուանդիներն ու Քօլեահները, քուրդ կինը իր ամուսնոյն կողքին կը մասնակցի կուիներու:

Այդ աունչութեամբ, բազմաթիւ պատմութիւններէ զատ, զորս լսած եմ, ահա ապրուած դիւցազներգութիւն մը, որուն հերոսներէն մէկը ինծի ծանօթ Քօլեահի երիտասարդ ցեղապետն էր, միւսը՝ իր կինը:

Քաղաքացիական կուիներու ընթացքին, ցեղապետը սահմանադրութեան կողմը կը բռնէ եւ կը կռուի դահլիճի շահին եղբոր՝ Սալար Տօվլէի

դէմ: Սալար, չկրնալով յաղթել, կը դիմէ սովորական դէնքին՝ դաւադրութեան, կաշառելով ցեղապետին կնոջ հայրն ու եղբայրը:

Քօլեահի ցեղապետը կը ստիպուի դիշերանց խոյս տալ եօթը հաւատարիմ հետեւորդներու եւ դեռատի կնոջը հետ: Վեց ամիս, այր ու կին, հալածական և վտանգուած, կը թափառին լեռնէ լեռ, կը հաւաքեն ձիաւորներ եւ արիւնալի ընդհարման մը մէջ, որուն կը մասնակի աշիրէթապետին կինը, Սալար Տօվլէ կը պարտուի եւ վերջնականօրէն կը հեռանայ Քօլեահի լեռներէն:

Կնոջ հանդէպ յարգանքը, նոյնիսկ օտար կնոջ, Քուրդերու յատկանիշներէն մէկն է: Ճաֆ քուրդէ մը լսած եմ հետեւեալը: Համաուանդիները, որոնք Սիւլէյմանիէն պաշարած էին, ձեռք կը ձգեն թուրք պաշտօնատարներու կարաւան մը: Կը կողոպտեն եւ կը մերկացնեն այրերը, թրքուհիները կողոպտելու պաշտօնը յանձնելով քուրդ ձիաւոր կանանց, որոնք կը բաւականանան անոնց վերնազգեստները զրաւելով եւ ներքնազգեստները խուզարկելով:

Լեռնական քրդուհին օժտուած է իսկական քեղեցկութեամբ: Բարակ ու սլացիք հասակ, ուղիղ կեցուածք, ձուածեւ դէմք, նուրբ դիմագծեր եւ փայլուն աչքեր: Լեռնական Քուրդերու մէջ յաճախ կը հանդիպիք շազանակագոյն մազ եւ կապոյտ աչք ունեցող անձերու: Կը յիշեմ մասնաւորապէս Սէնճապի ցեղապետին տղան, զոր իր ձիւնաթոյր մորթին, երկար ոսկեղէն մագերուն եւ կապոյտ աչքերուն պատճառաւ, ծպտուած եւրոպացի կարծեցի:

Քրդուհներն եւ պարսկուհներն, Բղա Շահի հրո-
վարասակէն առաջ, որով բնակչութեան տարազը

Քուրդ կիներ

Եւրոպականացաւ, հազուստով ալ կը տարբերէին : Պարսկուհներն փողոցին մէջ, միակտուր չարչափի մը տակ, այլանդակօրէն ուռած ծրար մըն էր ոտքէն դուրսը, մէջը ըլլալով դուրպաները : Տանը մէջ

կը հագնէր երկար, դետինը աւելոյ դիշերնոց, տակէն՝ կուրծքը բաց շապիկ, կարճ թիկնոց եւ հագլի ծունկերուն հասնող կարճ պալէթ մը, իբր շապկընկեր : Մինչդեռ քուրդ կնոջ տարազը բնական է եւ յարմար՝ իր ազատ շարժումներուն : Կը հագնի եւրոպական շրջագլխաւի նմանող պարեգօտ, կարճ ու անթեւ թիկնոց, ասեղնագործ շապիկ եւ գլխուն շուրջը՝ բազմաձալ փաթթոց : Քրմանչահի եւ Սինէի նստակեաց ցեղերու մէջ, փաթթոցները զարդարուած են ձեւագործ գոյնգոյն ծաղիկներով : Մասնաւորաբար նորուզին (պարսկական նոր տարի) քրդուհները կը զարդարուին վառ գոյն հագուստներով, կը կրեն տպարանջան, վզնոց, օղ եւ քինտ (քթին անցած օղ) :

Տարազի փոփոխութենէն առաջ, պարսկական Քուրդիստանի տղամարդոց եւ կիներու հազուստը աչքառու նմանութիւն ունէր քասթիլեան եւ Ֆրանք երկիրներու միջնադարեան տարազին : Այդ նմանութիւնը կարելի է տեսնել նաեւ Կիլիկեան շրջանի հայկական նկարներու մէջ : Դիտեցէք միջնադարեան հայ իշխանուհիներու երկար գլխանոցը, կոնակն ի վար իջնող երկար քօղը, հագած կարճ թիկնոցը եւ լայն շրջագլխաւը եւ տղամարդոց դետին քսուող թեղանիքները, զորս կը հանգրիճէին թիկունքին վրայ, եւ կ'ունենանք մօտաւորապէս քրդական տարազը : Նմանութիւնը կարելի է բացատրել միջնադարեան Եւրոպայի ազդեցութեամբ, մասնաւորաբար խաչակրութեան շրջանին, երբ հազուստ-կապուստի նորոյթը, Ֆրանք երկիրներէն հասաւ Հայկական Կիլիկիա եւ հետզհետէ անցաւ Փոքր Ասիա, արեւմտեան Պարսկաստան :

տան եւ Քուրդիստան: Փոխադարձաբար, Արեւելքի խորհրդաւոր հաւատալիքներէն, զաղանի եղբայրութեանց օրէնքներէն եւ արտաքին նշաններէն շատ բան ընդօրինակեցին խաչակիրները եւ տարին Եւրոպա:

Քրդուհին դէմքը երբեք չի ծածկեր: Օտարն ու անցորդը կ'ընդունի իր յարկին տակ, նոյնիսկ երբ բացակայ է ամուսինը, որ շատ բնական կը դանէ իր կնոջ հիւրասիրութիւնը:

Տղամարդուն պէս, քուրդ կինը կատակասէր է, զուարթ եւ սրամիտ: Մահացու վտանգ է, սակայն, ծուռ-աչք նայիլ իրեն: «Հանրակին» բառը քրդերէնի մէջ դոյութիւն չունի: Ի հարկին փոխ կ'առնեն թրքերէնէ եւ արարերէնէ: «Իրենց հաւատալիքը կը մերժեմ» կը դրէ ձափերու հետ ապրած պարսիկ, հետեւաբար շիա-մօսիլման հեղինակ մը, «Թէեւ իրենց կիները չեն քօղարկ ուիր, բայց պէտք է խոստովանիմ որ շատ աննշան կամ ոչ մէկ անբարոյականութիւն տեսայ իրենց մէջ»:

Տղայ եւ աղջիկ կանուխէն իրար կը ճանչնան, միասին կը դրօսնուն, կը պարեն, կ'երգեն եւ կը սիրաբանեն ազատ կերպով: Երբեմն աղջիկն է որ կ'ընէ նշանածին ընտրութիւնը: Կանխապէս համաձայնելէ ետք, շուրջպարի միջոցին մետաքս թաշկինակ մը կը նետէ տղուն, ինչ որ նշան է թէ կապուած են եւ պիտի ամուսնանան, եւ այդ ձեւակերպութիւնը կը բաւէ որ ոչ մէկ երիտասարդ դարպասէ նշանուած աղջկանը:

Քրմանշահի Քուրդերուն մէջ մենապար դոյութիւն չունի: Կը պարեն «չոփի», շուրջպար: Կին ու աղամարդ, թեւանցուկ, ուս-ուսի սեղ-

մուած, կ'երգեն զուռնայի եւ դհօլի ընկերակցութեամբ, երբեմն մեներգ, երբեմն խմբերգ, կիները առանձին, որոնց կը պատասխանեն տղամարդիկ: Պարօղներու շրջանակը զանդալօրէն կը

Քուրդ ցեղապետի տղաք

չարժի, երեք փոքր քայլ դէպի աջ եւ երկու քայլ դէպի ձախ: Պարտղները մէջ ընդ մէջ կանգ կանեն եւ միասին կ'ոսանուն, կարելի եղածին չափ բարձր: Բացի կշտոյթէն, իրենց պարը զրաւիչ չէ, բայց ահներեւ կերպով հաճելի է պարտղներուն համար եւ ծիծաղի ու սրամիտ տկնարկութեանց առիթ:

Քրմանչահի մէջ ներկայ եղայ քրդական խնջոյքի մը: Կեր ու խում, ծիծաղ եւ պար: Դիտողները կը ծափէին եւ կը կատակէին:

— Դէ՛, աղջիկ, շարժէ կարագի խնուցդ, պարող քրդուհիներուն ստինքները նմանցնելով այժի մորթէ շինուած տիկերու, զորս գիւղացիք մաժունով կը լեցնեն եւ անդադար կը շարժեն:

Քօլեահի լեռներուն մէջ տեսած եմ «չօփի» մը շատ աւելի աշխոյժ եւ շնորհալի: Զուրնա եւ դժօլ շոնէին, փոխն ի փոխը պարսզ քրդուհի մը կ'երգէր եւ արամարդ մը կը պատասխանէր: Քայլ կը փոխէին աւելի արագ եւ, ոտներէ առաջ, երեք անգամ գետինը կը ծեծէին, ստքերու համաչափ եւ ուժեղ հարուածներով: Երգը նուիրուած էր կռուի դացող քաջ տղուն եւ իր սիրած աղջան:

Քրդական երգերը հիացում պատճառած են օտարներու: Արովեան «արուեստի կատարելութիւն» կ'անուանէ զանոնք: Ընդհանրապէս կիներն են երգի եւ ժողովրդական բանաստեղծութեանց հեղինակները (ինչպէս մեր մէջ), ներշնչման աղբիւր ունենալով՝ սիրահարութիւն, կռուի մէջ մեռած սիրելիներ, պարտութիւն, յաղթանակ, սուղ եւայլն: Երաժշտական արուեստի տեսակե-

տով բարձրօրէն արժէքաւոր են եղիտի Քուրդերուն երգերը:

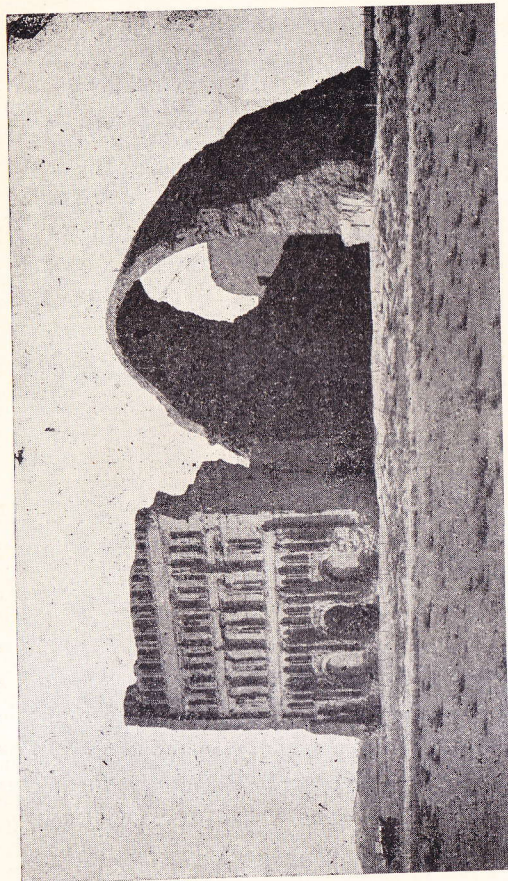
Ամուսնութիւնները փոխադարձ սիրոյ վրայ հիմնուած են: Այդ է պատճառը որ Քուրդը միակիին է: Բացառութիւն կարելի է գտնել ցեղապետներու եւ քաղաքաբնակ հարուստ դասակարգին մէջ: Արդէն շատ մը տեսակէտներով մեծ է տարբերութիւնը քուրդ հպատակ զանգուածին եւ ցեղապետին միջեւ: Առաջինը՝ աղքատ եւ անուս, բայց ժուժկալ եւ հաւատարիմ՝ ցեղային աւանդութեանց: Երկրորդը՝ բռնաւոր, զեղխ, բազմակիւն, աֆիօնամոլ եւ թուրք կամ պարսիկ իշխանութեանց դաշնակից, երբ պէտք զգայ անոնց օգնութեանը, իր քրիստոնեայ հպատակներուն դէմ: Մինչ քուրդ Փլան (հասարակ ժողովուրդը) հպարտ է իր քրդութիւնով, աշխրէթապետը, ընդհակառակը, երբ որոշ գիրքի հասնի, կը ջանայ իր ծագումը աղնուացնել, ուրանալով քրդութիւնը: Ոմանք կ'ըսեն թէ սերած են Աբբասեան խալիֆաներէ, կամ սասանեան Պարսիկներէ, Մեծն Աղեքսանդրէն, հեքեթալին Ռօսթէմէն եւ նոյնիսկ հին հայ նախարարներէ: Պէտք է մեծ վերապահութեամբ ընդունիլ Հայերու մէջ ալ տարածուած գրոյցը, որուն համեմատ՝ մեր նախարարական տունները (Մամիկոնեան, Ռչաունի եւայլն) քրդացած են, կամ քուրդ կիները հացին վրայ խաչածեւ ճեղք կը բանան, հետեւարար հայ են ծագումով: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ճիշդ է որ քրդախօս Հայեր կային 1914էն առաջ, բայց կը պահէին իրենց կրօնական եւ ազգային առանձնապատկութիւնները, անուն, եկեղեցի եւայլն: Տէրսիմի մէջ

քրդախօս Հայերու զիւղեր կային, միեւնոյն ինքնորոշումով, բայց քրդացած չէին:

Քրդուհին ազատ է ամուսնանալու ոչ-մահմետականի հետ: Քրմանշահի մէջ ճանչցայ Անգլիացի մը, Սօն, որ Կուրան աշիրէթէն աղջկան մը հետ ամուսնացաւ: Այր ու կին երկար տարիներ Քուրդիստան ապրելէ ետք, փոխադրուեցան Անգլիա:

Քուրդ կիներ ծայն ունի աշիրէթական գործերու մէջ: Ի հարկին ինք կ'իշխէ կամ կը ղեկավարէ: Պատմեցի Քիրինտի ցեղապետին կնոջ պարզան: Նման ղէպք մը տեղի ունեցաւ Քալհոր աշիրէթին մէջ: Յեղապետին, Տաուտ խանի մահէն՝ եւ տղուն, Սօլիման խանի սպանութենէն ետք, Սօլիմանի կիներ աշիրէթապետութիւնը խլեց օրինական յաջորդին ձեռքէն: Թէ աշիրէթը եւ թէ սահմանադրական իշխանութիւնները զինքը ճանչցան իբր Քալհոր մեծ ցեղին աշիրէթապետ:

Նշանաւոր ղէմք է Արտէլլաններու իշխանական տունէն կին մը, Ատէլա, որ 14ի պատերազմի նախօրեակին ամուսնացաւ Ութման փաշայի հետ. ցեղապետը՝ Ճաֆերու այն մասին որ թուրքիոյ հողերուն վրայ կը բնակի: Ատէլա, որ Պարսկաստանցի քրդուհի էր, փոխադրուեցաւ ամուսնոյն քաղաքը, Հալապճա եւ սկսաւ ինք կառավարել Ճաֆ աշիրէթը, ըլլալով աւելի կորովի և ձեռնահաս քան իր ամուսինը, Ութման փաշան: Հաստատեց արքունիք, ինչպէս իր հայրերը ունէին Սինէ-Քուրդիստանի մէջ: Իր ներկայութեան կ'ընդունէր օտար ճանապարհորդներ, թուրք վալիներ եւ իր հպատակները: Հիմնած էր մեծ շուկայ մը, պարս-

Տիպովի ստամբուլի քաղաքը արտադրեցաւ, Տիպովի վրայ
Այս պատին մէջ բանտարկուեցան վաղաքանց նախապետները

կական պարտէզներ, բանտ եւ դատարան, որուն ինք կը նախագահէր: Թուրքերու յետամնաց Հալապի զարձակ կարեւոր քաղաք եւ առեւտրական կեդրոն: Իր ծանր աշխատանքէն դուրս, ինքն ալ կը զբաղէր մեծաքանակ առուտուրով, Պաղատատի, Սիւլէյմանիյէի, Քերքուքի եւ Պարսկաստանի հետ: Թուրքերը կ'ատէին Ատէլա խանը (բացառաբար արական տիտղոս կը կրէր): Կատէին եւ կը վախնային, որովհետեւ պարսկական Քուրդ էր, բայց չէին համարձակեր դաւել իր դէմ: Ամուսինը, Ութման փաշան, թէեւ հանդարտաբարոյ մարդ էր, բայց ձափերը զօրաւոր էին, իսկ Ատեիլա խանը հռչակ հանած էր իբր ռազմիկ: Մեռաւ 1924ին, 15 տարի ձափ աշխրէթը կառավարելէ ետք:

ԼեՁՈՒ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Քրդերէնը բաժնուած է բազմաթիւ բարբառներու, հետեւանք՝ Քուրդ ժողովրդին իրարու անհաղորդ ցեղական բաժանումներուն եւ ստորաբաժանումներուն: Երկու զլխաւոր բարբառներ, պարսկական Քուրդերու խօսածը եւ թրքական Քուրդերու քրմանջ բարբառը, հազիւ հասկնալի են մէկ կամ միւս հատուածին մէջ: Լեզուական պատնէշները դժբախտաբար անդրադարձած են նաեւ Քուրդերու հոգեբանութեան վրայ, անոնց մէջ զարգացնելով տեղական-աշխրէթական զգացումը ի վնաս՝ համաքրդական ժողովուրդի գաղափարին:

Հակառակ այդ մեծ խոչնդոտին, Քուրդերը կրցած են ստեղծել ինքնաշարժ եւ շատ զեղեցիկ գրականութիւն:

Քրդերէնը մէկ ճիւղն է արիական մայր լեզուին, որով՝ մօտիկ ազգական՝ հայերէնի եւ պարսկերէնի: Կատարեալ լեզու է, քերականական եւ լեզուական ճշդուած կանոններով եւ ինքնուրոյն կառուցուածքով, աւելի մաքուր՝ քան արդէ պարսկերէնը, որ խճողուած է արաբական բառերով եւ ոճային դարձուածքներով:

Ընդհանրապէս դասական (standard) քրդերէն կը համարուի բարբառը Մուքրի ցեղին, որուն բնավայրն է Ուրմիոյ լճին հարաւը, Սուճ-Պուլաղի շրջանը: Այդտեղ սպրեցաւ եւ քարոզեց Չօրօսաղբ եւ Մուքրի բարբառին մէջ մնացած են արիական լեզուի եւ Ալեքստայի ամենահին բառեր:

Ուղղակի ժառանգորդ՝ հնադարեան հարուստ լեզուի մը, Մուքրիները իրենք ալ մշակած են գրականութիւն, ինչպէս բոլոր քուրդ ցեղերը: Ունեցած են պատմագիրներ, բանաստեղծներ եւ սուֆի-իմաստասէրներ, որոնց մէկ մասը, տարուած՝ պարսկական ոսկեդարու համայնածաւալ արդեցութենէն, գրեց պարսկերէն եւ արաբերէն:

Մուքրիներէն հարաւ, քուրդ լեզուով գրականութիւն մշակած է Կուրան ցեղը: Ամբողջ Պարսկաստանի մէջ դեռ կ'երգուին սիրերգներ եւ բանաստեղծութիւններ որոնք կը բնորոշուին «կուրանի» անուամբ:

Քրդական մշակոյթի մեծ կեդրոնն է, սակայն, Քուրդիստանի միջնաբերդը, Արտալանը: 1750ական թուականներուն Մինէի արքունիքը քրդերէն ժողովրդական բանաստեղծութեան նուիրուած հարիւրաւոր ձեռագրեր հաւաքեց Սինէ, Աօրաման եւ Սիւլէյմանիէ շրջաններու

աշխրէթներէն: Ատոնցմէ օրինակ մը կը գտնուի Լօնսօն, բրիտանական թանգարանին մէջ: Արտալանի իշխանները, մեկենասի եւ հաւաքողի դեր կատարելէ զատ, իրենց մէջէն տուին բանաստեղծներ, քրոնիկագիրներ եւ քուրդ լեզուի պաշտպաններ: Արքունիքին լեզուն էր «Կուրանի» նրբացած քրդերէնը:

Վերոյիշեալ Ատէլա քուրդ իշխանուհին, համուտ՝ քրդերէնի, պարսկերէնի եւ արաբերէնի, միեւնոյն ատեն յայտնի բանաստեղծ էր:

ՔՈՒՐԳ ԷԵՂԻՆԱԿՆԵՐ. — Պապա-Թահէր — համաշխարհային հուշակ ստեղծ սուֆի-տէրվիշ: Իր ղիվանը (բանաստեղծութեանց հաւաքածոն), գրուած՝ Քրմանչահի քրդերէնով, թարգմանուած է պարսկերէնի, անգլերէնի, գերմաներէնի, հայերէնի եւ ռուսերէնի: Պապա Թահէր թաղուած է Համատան: Գերերմանը լքուած հողաթումբ մըն է: Շիր ուղղափառ մահմետականներուն համար կապիտէլի մարդիկ են Պապա-Թահէրի նման տէրվիշները եւ սուֆիները: Օմար Պայեամ, որ թաղուած է Նիշարու-րի մօտ, արժանացած է շիր ուղղափառներուն կատարեալ ատելութեան: Ոչ միայն սիւննի էր ծնունդով այլեւ անհաւատ:

Շէմտինանցի Ալի Հարիբի, ձէգիրէցի Ահմէտ Մօլլա, Ֆախրէ-Տէյրաֆ, Մօլլա Բաաէ, քրդերէն լեզուով գրող եւ բանաստեղծական ղիվաններով հուշակ հանած հեղինակներ են:

Շարիֆ-Ղաու-Տիմ Հեֆեարի, գրած է պարսկերէն լեզուով «Շարաֆնամ», Քուրդերու պատ-

Պապա-Թահէր

մութիւն, թարգմանուած՝ եւրոպական լեզուներու:

Նալի, բանաստեղծութեանց ղիվան մը, քրդերէն:

Ձէյն-ուլ-Ապէտիմ Փալանիկի եւ Ահմէտ Թալստի բանաստեղծներ Սիւլէյմանիյէի շրջանէն:

Ահմէտ Խամի, քրդական գրականութեան եւ մշակութի կարկառուն ղէմքը, ծնած՝ 1591ին հէքեարի աշխրէթին մէջ: Աշխատեցաւ ստեղծելու համար քրդական ազգային միութիւն, հիմնեց քուրդ ուսուցիչներ պատրաստելու վարժապետանոց, զրեց քրդերէն լեզուով սուֆի-թմաստարական գրքեր, քնարերգական բանաստեղծութիւններ, ղիւցաղներգութիւններ եւ քրդերէն դասագրքեր: Գրական ու գիտական խոր հմտութիւնը, ոճին նրբութիւնը եւ լեզուին խնամուած մաքրութիւնը, զինքը կը դնեն քուրդ դասականներու առաջին դիրքի վրայ: Իր ղիւցաղներգութեանց բարձր արուեստին պատճառաւ կոչուած է «Քուրդ Ֆերտօսի»: «Մամ-օ-Ձին»ը, քրդական Փօլքօրէ առնուած իր գլուխ-դործոցը, դարերէ ի վեր եւ սերունդէ սերունդ կը փոխանցուի քուրդ ժողովուրդին մէջ:

Ամերիկահայ ծանօթ բանաստեղծին, Սիտալի «Մամ-օ-Ձին»ը առնուած է նոյն Փօլքօրէն, բայց մշակուած՝ տարբեր դեանի վրայ: Պարսկական ղիւցաղներգութիւնները, որոնց կը հետեւին քրդականները, կը վերջնան հերոսին պարտութեամբ եւ եղերական մահով, ինչպէս՝ «Ճարհադու-Շիրին», «Լէյլա-ու-Մէջնուն», «Շօսէֆ-ու-Չօլէյլա» եւայլն ղիւցաղներգութեանց մէջ: Սիտալ

նախընտրած է շեղիլ քրդական Փօլքլօրին ընդհանուր կանոնէն եւ իր դիւցազներգութիւնը վերջացնել հերոսին յաղթանակով, շեղում՝ որ տէինն կը պակսեցնէ իր ստեղծագործութեան բարձր արժէքէն:

Հայ բանաստեղծին «Մամ-օ-Ջին»ը հիանալիօրէն պիտի պատշաճէր քուրդ հպատակ կամ Փլա դասակարգին ապստամբութեան (1828-29): Այդ շարժումը, ուղղուած՝ քուրդ եւ թուրք հողատէրերու դէմ, խեղդուեցաւ, բայց մնաց բացառիկ երեւոյթ Արեւելքի շահագործուած դասակարգին պատմութեան մէջ:

Սիտալի հերոսը, կարծէք թէ կեղեքիչ հողատէրին դէմ է որ ապստամբութեան կոչ կ'ուղղէ կեղեքուած ճորտերուն երբ կ'ըսէ.

...Որ մեր դատը հալալ լինի եւ մեր վաստակն՝
արդիւնաւոր,
Որ մարդ մարդու աղբէր լինի, էլ ոչ անհող, ոչ
մեծաւոր:

... Եթէ դեռ նրան վիզ պիտի ծռենի,
Որդից, սողունից էլ ստոր եմի մենի:
Ո՞վ ինձ հետ կուի դուրս կրգայ յօժար,
Որ փշրենի անարգ այս լուծը դժար:

Սիտալ ներշնչուած է նաեւ «Մամ-օ-Ջին»ի հայկական փոփոխակներէն, որոնք, կ'ըսէ, Շատախի եւ Ռչտունիքի մէջ կ'երգուէին քրդական եղանակով եւ հայկական լեզուով ու յղացումով, եւ ասոնց մէջ շեշտուած է երկու ժողովուրդներու ջերմ բարեկամութիւնը և «խաս» եղբայրութիւնը:

Թէ ի՞նչ անչափելի աղէտ ստեղծեցին քուրդցեղապետները, նոյն իսկ իրենց ժողովուրդին համար, աջակցելով ջարդարար թուրքերուն եւ դաւաճանելով հայ եւ քուրդ դարաւոր եղբայրութեան, բացատրուած է տարբեր գլխի տակ: Այստեղ, անհրաժեշտ է նշել թէ Սիտալը արեւմտահայերու մէջ հազուադիւրս, թերեւս միակ դրոշն է որ զբաղուեցաւ քրդական հարուստ եւ ինքնատիպ Փօլքլօրով: (*)

Անհաւատալի է անտարբերութիւնը, մասնաւորապէս քրդական շրջաններու մէջ ծնած ու մեծցած հայ զբաղէտներուն: Ի՞նչ դանձեր ունէին իրենց՝ ձեռքին տակ, ազգագրական, լեզուական, պատմական, Փօլքլօրային, որոնցմով շահագրգռուեցան օտարները միայն, հարստացնելով իրենց մատենագրութիւնը...:

(*) Տարիներ առաջ Ամերիկայի մէջ մեռաւ Մկրտիչեան անուն ծերունի մը, որ երկար տեւն ապրած էր Քուրդերու մէջ իբր կատարեալ Քուրդ: Թողած էր ձեռագիր մը քրդական բարբերու եւ իր անձնական յուշերու մասին: Ամերիկա գտնուող ազգականներէն խնդրեցի ձեռագիրը կամ ընդօրինակութիւնը ինձի յանձնել, հրատարակելու համար այս ուսումնասիրութեան մէջ կամ առանձին հատորով: Մերժեցին, առարկելով թէ որոշած են իրենից հրատարակել: Ատկէ ի վեր տասնչորս տարիներ անցան եւ այդ ձեռագիրը, որ կրնար շատ քանակագին նիւթեր պարունակել, մնաց անտիպ կամ կորսուելու վտանգին մէջ...:

Ռուս արեւելագէտ Բ. Նիքիթին կը թուէ բազմաթիւ հեղինակներ որոնք վերջին տարիներու ընթացքին դրած են քրդերէն լեզուով. Սուրբի, Սալիմ, Հաջի Ղադըր, Մահուր, Շէյխ Բազի, Թահէր պէկ ձաֆ, Շահ Փարթալ Հէքեարի, Աբտուլա պէկ Միղբահ, Ապտէլ-Կատիր Չանալի, Ալի Քամիլ, Ամաս պէկ Ֆաթիմա, Մօսթաֆա պէկ ձաֆ, Ահմադ պէկ ձաֆ (վերոյիշեալ ցեղապետ եւ բանաստեղծուհի Ատէլա Սանի որդին) :

Յանկը կարելի է ներկարել, թուելով ժամանակակից Քուրդ լրագրողներ եւ հեղինակներ, որոնք Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կը ծառայեն քրդական գրականութեան : Իրենց աշխատանքը, դժբախտաբար, կը հանդիպի միշտ նոյն դժուարութեան. Քուրդ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը իրենք չէ ճանչցած, չէ կարգացած, բարբառներու տարբերութեան պատճառաւ : Ինչպէս պիտի տեսնենք, գարձեալ Սովետական Հայաստանի Քուրդ մտաւորականութիւնն է որ հիմա լծուած է քրդական ընդհանուր բարբառ եւ գրականութիւն ստեղծելու հսկայական աշխատանքին :

ՓԱՐԻՉԻ ՀՕՅԲՈՒՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ

Քուրդերը անցեալին մէջ բազմաթիւ անգամներ ապստամբեցան՝ փորձելով ազատուիլ թրքական եւ պարսկական լուծերէն եւ կաղմել ազգային միութիւն, բայց ձախողեցան այն պատճառներով զորս թուեցի :

Յիշենք զլիաւոր ապստամբութիւնները .

1. Ապտորրահման փաշա, 1806ին, Թուրքերու դէմ :

2. 1818ին, Բայազէդի եւ Վանի Քուրդերը, միանալով պարսկական Քուրդերուն, ապստամբեցան Թուրքերու եւ Պարսիկներու դէմ :

3. 1832-39, Բալանտուզի Քուրդ փաշան, Եզիպտական ապստամբութենէն օգտուելով, անկախ Քուրդիստան հիմնեց :

4. 1843-46, Պետրխաններու իշխանական ընտանիքը Թուրքիոյ լուծէն ազատեցաւ, բայց իր կարծատեւ անկախութիւնը դորձածեց հալածելով Նեստորական քրիստոնեաները եւ Հէքեարի Քուրդ աշիրէթը :

5. 1853-55, Հէքեարի եւ Բօհտան աշիրէթները անկախութիւն հռչակեցին : Շարժումը լայն ծաւալ ստացաւ : Ի վերջոյ, Անգլիացիք, որոնց քաղաքականութեան հիմը եղած է պահպանել Թուրքիոյ զոյութիւնը իբր պատուար՝ Ռուսիոյ առաջխաղացման դէմ, դաւադրութեամբ ձեռք անցուցին ապստամբութեան ղեկավարը, Եհպտան Շէր, եւ զրկեցին Պոլիս :

6. 1880ին Շէյխ Օպետուլլահ ապստամբեցաւ, նպատակ ունենալով Քուրդիստանի ազատագրութիւնը թէ թրքական թէ պարսկական լուծէն : Պարտուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Մէքքէ : Իր տղան, Շէյխ Ապտիւլ-Քատէր, վերադարձաւ Պոլիս օսմանեան սահմանադրութեան շրջանին եւ ընտրուեցաւ ձերակոյտի անդամ :

Շէյխ Օպետուլլահ, զոր Բաֆֆի ներկայացուցած է բացասական դիժերով, իրականին մէջ՝ բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց տուաւ Նեստորականներու եւ Հայերու հանդէպ : « Թուրքը,

կ'ընէր, մեզի պէտք ունի, ճնշելու համար քրիստոնեայ տարրը: Երբ քրիստոնեաները դադրին դոյութիւն ունենալէ, պիտի հալածէ Քուրդերը »:

7. Վերանշէհրի Միլլի աշիրէթը շարունակ ապստամբութեան մէջ էր մինչեւ օսմանեան սահմանադրութիւնը:

8. 1925, Շէյխ Սայիտի ապստամբութիւնը:

9. 1930, Քուրդ Իհսան փաշայի ապստամբութիւնը, որը Անգլիացիք պատրուակ բռնելով իրենց թեւարկութեան յանձնուած Իրաքի կցեցին Մուսուլը եւ... նաֆթահանքերը:

10. 1930-37, անջատ ապստամբութիւններ, որոնցմէ ամենակարեւորը եղաւ Տերսիմի երկարատեւ դիմադրութիւնը:

11. Վերոյիշեալ բոլոր շարժումները ստեղծողներն ու ղեկավարողներն էին փաշաներ, շէյխեր եւ ցեղապետներ, յաճախ անձնական եւ տեղական նկատումներով, զուրկ՝ համաքրդական ծրագրէ եւ ի վնաս իրենց հպատակ զանգուածին:

Իբր եզակի երեւոյթ, պէտք է նշել նոյն Փլաւ սորուկ Քուրդերուն ապստամբութիւնը (1828-9, ուսու-թուրք պատերազմին) իր տէրերուն դէմ, թէ քուրդ եւ թէ թուրք: Դասակարգային առաջին շարժումն էր Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն մէջ, որ բնականաբար ձախողեցաւ: Քուրդ եւ թուրք աւատապետները, կառավարութեան աջակցութեամբ արեան մէջ խեղդեցին իրենց հպատակները:

Անցեալ երկու դարերու ձախողանքն եւ համաշխարհային պատերազմի դասերէն ետք, կարելի էր յուսալ թէ քուրդ ժողովուրդին ներկայ

առաջնորդները պիտի գործեն աւելի հասունութեամբ:

1927ին Փաքիզի մէջ կազմուեցաւ Հօյբունը, Պետրխան իշխաններու ջանքով: Նպատակ՝ կազմել քրդական միութիւն եւ ազատագրել թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի Քուրդերը: Միջոց՝ քրդական դատին ի նպաստ փրօփականտ, դիմում օտար պետութեանց եւ վեհաժողովներու եւ գործակցութիւն՝ ոչ թուրք տարրերու, այսինքն՝ Հայերու հետ:

1927ին, Հօյբունի ներկայացուցիչը, իշխան Սուրէա պէյ, եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, Վ. Փափաղեան (կոմս), համաձայնագիր մը կը կնքեն: Սուրէա պէյ կը գրէ այդ առթիւ. «1927 հոկտեմբերին, քուրդ ժողովուրդը ներկայացնող Հօյբունը եւ հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչը, յայտարարեցին թուրքը իբր հասարակաց թշնամի եւ, յանուն իրենց ազգային համեման շահերուն, վերջնական հաշտութիւն կնքեցին: Ժողովուրդիս անունով, կը շարունակէ իշխան Սուրէա պէյ, խոր համակրութիւն կը յայտնեմ հայ քաջարի ժողովուրդին եւ իր ազգային բաղձանքին, որ է՝ անկախ եւ միացեալ Հայաստան...»

Հօյբունը, այդ համաձայնութիւնը կնքած ատեն հաւանաբար տեղեակ չէր թէ Դաշնակցութիւնը ատկէ շատ առաջ դաշնակցած էր թուրքին հետ, եւ թէ՛ չկար ուխտ, խոստում կամ սրբութիւն որուն մնար հաւատարիմ այնքան անկեղծ կերպով որքան թուրքին հանդէպ ունեցած անայլա՛յլ հաւատարմութիւնը: Հօյբունը բնականաբար չէր կրնար դուշակել թէ իր հետ կնքուած դաշ-

նազրէն շատ ետքը Դաշնակցութիւնը իր ղեկավարներուն բերնով պիտի յայտարարէր. «Մեր բնական դաշնակիցը թուրքն է: Պէտք է բռնել Թուրքին ձեռքը, հոգ չէ թէ թաթխուած բլրայ Հայուն արեան մէջ...»:

Շնորհակալութիւն Հօյբունի ներկայացուցիչ Պեարխան Իշխան Սուրէա պէյին իր համակրութեան համար հանդէպ՝ «հայ քաջարի ժողովուրդին»: Դժբախտաբար ուշ հասաւ այդ համակրութիւնը, շատ ուշ, եղերականօրէն ուշ, երբ «հայ քաջարի ժողովուրդ»ին կէսը, արեւմտահայութիւնը, այլեւս գոյութիւն չունէր, որովհետեւ իրենք, Քուրդերը, 1915ին գործակցեցան «հասարակաց թշնամի» Թուրքերուն, եւ ջարդեցին «հայ քաջարի ժողովուրդը» կորսնցնելով իրենց իսկ գոյութեան կոտեանը եւ ջարդուեցան ու տարագրուեցան իրենց կարդին, արդարացնելով Շէյխ Օպետուլլահի դուշակութիւնը. «երբ Թուրքը բրիտանեայ չունենայ ջարդելիք, մեզ պիտի ջարդէ...»:

Հօյբունը, իր « The Case of Kurdistan Against Turkey » գրքոյով կ'ողբայ մէկ միլիոն Քուրդերու տարագրութիւնը Թրքահայաստանի նահանգներէն դէպի արեւմուտքի գուտ թրքական շրջանները, Գոնեա, Այսրն, Ղաստամունի, Էսկի-Շէհր եւլն. «հայկական սարսափները յիշեցնող սփերներով» կը շեշտէ Հօյբունը:

1932ին, Թուրքերը օրէնք մը քուէարկեցին, որով՝ տեղահանուած Քուրդերը (որոնց կարեւոր մէկ մասը տարագրութեան ճամբուն վրայ մնաց, մեռնելով սովամահ, ջարդուելով եւ առեւան-

դուելով) պարտաւոր էին թրքական զիւղերու մէջ հաստատուել, իւրաքանչիւր զիւղի բնակչութեան հինգ առ հարիւրէն ոչ աւելի թիւով եւ իրարու հետ հաղորդակցութիւն չունենալու եւ թրքանալու պայմանաւ:

Ներկայիս, Թուրքիոյ Քուրդերը կը կոչուին «լեռնաբնակ Թուրքեր» եւ Պարսկաստանի Քուրդերը՝ «Պարսիկ Բայէթ» (զիւղացիութիւն): Երկու կառավարութիւններն ալ ջանք չեն խնայեր ձուլելու եւ անհետացնելու համար քուրդ ժողովուրդին բաժան-բաժան հատուածները:

Դիտողութիւն մը:

Անհասկնալի է Սուրէա պէյի «Հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչ» բացատրութիւնը: Հայ ժողովուրդը միայն մէկ ներկայացուցիչ ունի. իր կառավարութիւնը: Ատկէ դուրս, ոչ ոքի իրաւունք կամ փոխանորդութիւն տուած է խօսելու համար իր անունով կամ պաշտպանելու համար իր «ազգային շահերը»:

Նաեւ, յայտնի չէ թէ իշխան Սուրէա պէյ, վերոյիշեալ համաձայնադրով որո՞ւ «ազգային բաղձանք»ին կ'ակնարկէ: Եթէ իսկապէս Հայերու ուղղուած է իր մաղթանքը, կրկին Շնորհակալութիւն: Միայն թէ՛ աւելորդ նեղութիւն յանձն առած է յարգելի իշխանը: Երեսունը մը տարիներէ ի վեր, հայերը հասած են իրենց ազգային դարաւոր բաղձանքին: Ունին փառաւոր հայրենիք մը, ծաղկած յազատ, անկախ եւ հզօր: Հայրենիք մը, ուր գոյութիւն չունին՝ աղա, չէյիս, հողատէր, իշխան կամ ասոնց դաշնակից կոմսեր: Երկիր մը, որ միեւնոյն ատեն հայրենիքն է քուրդ ժողովուր-

դի մէկ մասին, իր պատմութեան մէջ աննախընթաց խաղաղութիւն եւ զարգանալու ամէն կարելիութիւն վայելող բրօքետար Քուրդերու:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ ՔՈՒՐԴԵՐԸ

Քրդական ինքնուրոյն մշակոյթը, Արտեւանի փայլուն շրջանէն (կարելի է ըսել՝ ոսկեդարէն) ետք, արագօրէն մոռցուեցաւ: Գլխաւոր պատճառը, պարսկական Քուրդիստանի անկախութեան կորուստն էր: Իբր հետեւանք, աշիրէթական դրութիւնը կրկին զօրացաւ, ցեղային բաժանումները, դրացիական հակամարտութիւնները եւ քուրդ ըստիւթին (հպատակ դիւղացիութեան) տգիտութիւնը աւելի խորացան: Օգտուեցան միայն հայութեան եւ քրդութեան թշնամիները, որոնք, առաջինը ջարդելէ ետք, ջարդեցին երկրորդը:

Քրդական փոքրամասնութիւն մը, Հայուն բախտակից եղիտի աշիրէթը, որ երբեք չէր դաւաճանած հայ եւ քուրդ բարեկամութեան եւ որ՝ 1914ի պատերազմին, Սինջար լեռան վրայ կռուած ու փրկած էր հարիւրաւոր տարազրուած հայ, ստիպուեցաւ ի վերջոյ ասղաստանիլ Սովետական Հայաստան:

Իրենց թիւն է մօտաւորապէս յիսուն հազար: Մեծ մասամբ կը բնակին Ապարան եւ Թալին լեռնային շրջանները, որոնք ամենայարմարն են իրենց կենցաղին: Հաստատուած են նաեւ քաղաքներու մէջ, Նրեւան, Էջմիածին, Սեւան, Դիլիջան, Լենինական եւ Կիրովական: Ունին շէն դիւղեր Արագածի լանջերուն վրայ եւ Էջմիածնայ շրջա-

կայքը: Եւ ունին ամենէն թանկագինը՝ կատարեալ ապահովութիւն հիմնովին փոխելու համար իրենց կեանքը:

Վերջին երեսուն տարուան ընթացքին, Հայաստանի Քուրդերը, շնորհիւ սովետական կարգ ու սարքին, պետական լայն աջակցութեան եւ իրենց բնածին ընդունակութեան, հիմը դրին ընկերային-մշակութային նոր կեանքի մը: Առաջ եկաւ Քուրդ մտաւորականներու կարեւոր սերունդ մը. կարեւոր՝ համբանքով եւ արժէքով, որ նոր հայրենիքին մէջ կրկին վառեց Արտեւանը եւ Հեքեափին յիշեցնող քրդական վերածնունդի օջախը, այն խոր տարբերութեամբ որ Արտեւան ու Հեքեարի սշիրէթներուն մէջ ուսում եւ դրականուչոյալութիւններ էին, յատուկ՝ իշխան եւ հողատէր հարուստ դասակարգին:

Եղիտիներուն մէջ աւելի շեշտուած էր խնորականութիւնը եւ անցած էր օրէնքի կարգ: Գրագիտութիւնը ժառանգական իրաւունքն էր կրօնական դասակարգին, իսկ ըստիւթը (հպատակ ժողովուրդը) պէտք է մնար տղէտ եւ չսորվիլ նոյնիսկ գրել ու կարդալ:

Սովետական իրաւակարգին մէջ բնականաբար դոյութիւն չունին նման առանձնաշնորհումներ կամ տիրող ու հարատակ եւ կրթական հաստատութիւնները քաց են ամէնքին համար: Թէ ի՞նչ աստիճանով օգտուեցաւ Քուրդը սովետ. Հայաստանի մէջ դտած առաւելութիւններէն, կարելի է դատել, հետեւելով իր մշակութային կեանքին:

Վիճակագրութեան մը համաձայն, 1934ին, Հայաստանի մէջ քրդական վարժարաններու թիւն

Քուրդ բանաստեղծ Զասրվէ Զալիլ

էր՝ 41, 1419 աշակերտներով, ատկէ զատ՝ մէկ միջնակարգ վարժարան, 7 դասարանով եւ մէկ բարձրագոյն վարժարան, 161 աշակերտներով: Մինչեւ այդ թուականը տպագրուած էին հարիւրէ աւելի դասագրքեր:

Իրաքի Քուրդերը, իրենց թիւով Սովետական Հայաստանի քուրդերէն ութն անգամ աւելի, ունէին միայն 26 վարժարան, ընդամէնը 1471 աշակերտներով: Իրենց դասագրքերը անբաւարար եւ բոլորովին անյարմար էին ուսանողութեան պէտքերուն: (Բ. Նիքիթին):

Վերոյիշեալ թուականէն 12 տարի ետքը, 1946ին սովետահայ Գրողներու Բ. համագումարին առթիւ, բախտը ունեցայ ճանչնալու Երեւանի քուրդ մտաւորականութիւնը, որու կեդրոնական գէմքն էր Հաջիէ Ջընգին, բանաստեղծ, պատմագիր, բանասէր եւ եռանդուն գործիչ, կամ քուրդ ժողովուրդին Աբովեանը:

Իր ընդարձակ զեկոյցէն, զոր կարգաց համագումարին մէջ, կը քաղեմ մէկ քանի տեղեկութիւն, ցոյց տալու համար կատարուած մշակութային աշխատանքը մինչեւ 1946:

«Յարգելի Ընկերներ,

«Պիտի խօսիմ քրդական սովետական գրականութեան մասին եւ այդ գրականութեան երիտասարդ մշակները մասին, որոնք այսօր մեր Սովետական Հայաստանի գրողների ընտանիքում կերտում են իրենց պատմութիւնը: Ոսում եմ այն ժողովուրդի գրականութեան մասին, որ սրանից

դեռ մի քանի տարի առաջ ապրում էր քոչվորական կեանքով, իսկ այսօր՝ մեր հայ ժողովուրդի հետ ընտանիք է նոր հնգամեայ պլանի գերակատարմանը, կառուցանելով նոր ու երջանիկ կեանք:

«Նախապէս», չեմ կարող կանգ չառնել այն ոչ ճիշդ յայտարարութեան առաջ, ըստ որի՝ քրդերէնը շատ աղքատ լեզու է եւ, իբր այդ, տարբեր լեզուների խոսնուրդ: Իրականում բոլորովին այլ ենք տեսնում: Ահա մեր առաջն է դուռ քրդական լեզուով չափազանց հարուստ Փոլըրը: Նա դարաւոր կեանք ունի, նման, իր ստեղծագործ ժողովուրդին:

«Քուրդ ժողովուրդը, դարերի խորքից մեզ ժառանգ է թողել մեր հին լեզուն եւ այնպիսի ծով ժողովրդական ստեղծագործութիւն, որ աշխարհահռչակ է: Յիշենք՝ «Մամէ-ու-Ձինէ»ն, «Դըմ-Դըմ»ը, «Սըէ-Չարէ ու Սիամանթօ»ն, «Կառէ-ու-Կուլիուսկին»ը, «Բողէ Բամալի»ն, «Սիթէ-Սան-դա»ին, «Եզդին Շիր»ին, եւլն.: Ոչ թէ անհատներ, այլ ամբողջ ժողովուրդն է որ ստեղծած է ժողովրդական բանահիւստութիւնը: Առաջինը, միջադային արժէքով, Ս. Աբովեանն է, Քուրդ ժողովուրդի այդ վսեմ բարեկամը, որ նկատեց թէ. «ամէն մի Քուրդ, ամէն մի քրդուհի է ծնէ բանաստեղծ է»:

«Միւս կարծիքն այն է, որ իբր թէ Քրդերը գիր ու գրականութիւնից զուրկ են: Յաւօք, մեզ յայտնի չէ, թէ նախքան արաբական այբուբէնը (Դրդ դար) Քրդերը մեկական տառ ունեցել են թէ ոչ: Կան տարբեր կարծիքներ, սակայն մեզ յայտնի

է, որ Քրդերը մահմետականութիւնը ընդունեցին եւ լայնօրէն օգտագործեցին արաբական նշանագրերը եւ գրեցին ոչ միայն քրդերէն, այլ եւ արաբերէն եւ յետագայում՝ թրքերէն:

«Յիշենք, օրինակ, 11րդ դարի հանճարեղ փիլիսոփա-բանաստեղծ Մօլլա Ահմէտ Ջեղիրցուն, որի դիվանը բարեբախտաբար գտնվում է մեր պետական գրադարանում: Նրանից առաջ՝ Ալիէ Հարիրին, Մօլլաէ Բաթին, (1417-1494), անուանի Պախիյէ Տաիրային, Մեծ-Բայագետցի հռչակաւոր Ահմետէ-Սանուն, «Մամէ-ու-Ձինէ»ի հեղինակին, որին՝ ահազեմիկոս Օրբելին համարում է «Արեւելքի մեծ բանաստեղծ» եւ դատում է անմահ Պիր-դուսուս եւ Բուստամիլու շարքը, 16րդ դարի Քուրդ ժողովրդի պատմահայր Շերիֆէտտին Բիթլիսցուն որի հատորները թարգմանուել են եւրոպական մի շարք լեզուներով, Նալուն, եւ Բաբա Թայէրին, որը համաշխարհային հռչակ ունի:

«Հայաստանի սովետականացումով, բանւոր Քուրդները եւս դարձան սովետական ազատ ժողովուրդներից մէկը: Այդ օրուանից նա շատ է առաջգիմել թէ տնտեսապէս թէ կուլտուրապէս: Նախկին քոչւորական դշան այժմ դարձել է կուլտուրական շին գիւղ: Քուրդ խաչնարած ժողովուրդը կապուեց հողի հետ: Ամենուրեք կազմակերպուեցին դպրոցներ, միութիւններ, ախումբներ, խրճիթ-ընթերցարաններ: Քրդական գիւղերում վերացուել է անգրագիտութիւնը:

«Առաջ եկան կադրեր, որոնք աշխատում են գիւղական շրջանակներում եւ մինիստրութիւններում: Յիշենք, օրինակ, նախկին հովիւ Նադո Իդո

Մահմուտովին, որը դարձաւ զերազոյն սովետի ղեկավարատ, Սովետական Միութեան հերոս, զերազոյն սովետի ղեկավարատ Սամանդէ Ալի Սիւրանդովին, որը նմանապէս հովիւ էր:

«Այդ բոլորի հետ, առաջ եկան նաեւ գրողներ, համալսարանաւարտներ եւ նոյնիսկ ունինք այժմ ասպիրանտներ, որոնցից մէկը կին է, գիտութեան թեկնածուներ եւ գոկտորական կուրսերում սովորողներ:

«Այդ բոլորի հետ, առաջ եկան նաեւ գրողներ, որոնք հիմք դրեցին քրդական-սովետական գրականութեան: Չկայ դասադէրք, գրքոյկ կամ մանկավարժական որեւէ աշխատանք, ուր մասնակից չլինեն մեր գրողները: Նրանք մասնակից են լուսաւորական աշխատանքին, թարգմանչական ու ֆուկլորի հաւաքման ու մշակման եւ թէ ինքնուրոյն գործերին: Առաջինից սկսած մինչ Դրդ դասարանի դասադրքերը բացառապէս կազմուել են Քուրդ գրողներու կողմից:

«Քուրդ գրողները, մինչ հայրենական պատերազմը, հրատարակեցին հինգ արմանախ, չորսը՝ քրդերէն, տրոնցից երեքը Քուրդ գրողներին է նուիրուած, մէկը՝ հայ գրողներին, իսկ Յրդը՝ Քուրդ գրողներին, հայերէն լեզուով:

«Կարճ ժամանակամիջոցում Քուրդ գրողները հանդէս եկան նաեւ առանձին գրքովիներով: Վ. Նադիրը հրատարակեց իր բանաստեղծութիւններ ժողովածուն, «Նուբար» խորագրով, Օթարէ Շարոն՝ «Առաւօտեան ճառագայթները», Ամիրէ Ավդալը՝ «Գարուն» մանուկներունուիրուած ժողո-

վածուն, քրդերէն գրող Նուրին (Յովակիմ Մարգարեանը)՝ պատմուածքների ժողովածուն, և ըն.: Գրուեցին թատերգութիւններ, Ահմէտէ Տիրազին լոյս ընծայեց «Չամանէ Չուի» (անցած ժամանակ) պիեսը, Վ. Նադիրը՝ «Կնոջ առեւանդում», որը հիմք դարձաւ քրդական թատրոնին:

«Յատկապէս աշխուժացաւ թարգմանչական աշխատանքը: Քուրդ մանուկները առաջին անգամ մայրենի լեզուով կարդացին Մաքսիմ Գորկուն, Պուշկինին, Լեւ Տոլստոյին, Լերմոնտովին, Օստրովսկուն, Յակոբ Յակոբեանին, Յովհ. Թումանեանին, Աբովեանին:

«1934 թուին կոմպոզիտոր Կարօ Չաքարեանի եւ Հաջիէ Ջընդիի կողմից լոյս տեսաւ «Քրդական ժողովրդական երգեր» ստուարածաւալ հաւաքածուն, 130 երգից բաղկացած:

«1936 թ. Հաջիէ Ջընդիի եւ Ա. Ավդալի աշխատակցութեամբ լոյս տեսաւ 45 մամուլ ունեցող «Քրդական Փողկլոր» ժողովածուն:

«1940 թ. լոյս տեսաւ «Քրդական ժողովրդական հեքիաթներ»: 1941 թ. նոյն հեղինակի «Կառը ու Կլուկէ Սլեմանէ Սըլիվի» ուսումնասիրութիւնը, որի մէջ գետեղուած է համանուն բանաստեղծութեան համահաւաքը, թէ քրդերէն թէ հայերէն լեզուով: 1944 թ. Ամիրէ Ավդալը պատրաստեց մի աշխատասիրութիւն «Քուրդ կինը Փողկլորում» եւ դա դարձրեց իր թեկնածուական դիսերտացիան:

«Հայրենական պատերազմի օրերին, Քուրդ գրողները գրելը փոխարինեցին գէնքով: Եքանչանակիր Ս. Մուրադով, երիտասարդ գրող եւ պա-

տերազմի պարտիզան Թ. Շամիրզադէ եւ ուրիշներ, լծուեցին Քուրդ աշխատաւորութիւնը կազմակերպելու աշխատանքին: Այդ գործում աչքի ընկաւ հանդուցեալ Զարդո Գենջոն (Արմենակ Գեանջապեան): Չնայած իր հիւանդութեան մեկնեց շրջան, գլխաւորելու քրդական թատրոնը: Զարդո Գենջոյի օրով թարգմանուեցին մի շարք նոր պիեսներ, Գուրմանովի «Սուվութիւնը», Ն. Զարեանի «Արէժը», Գինոսեանի «Կառն ու Կլուկը», Տարոնցու «Մամէ ու Զինէն», Դեմիրճեանի «Քաջ Նազարը», Փափաղեանի «Ժայռը» եւայլն:

«Այդ պիեսներէց մի մասը հենց ինքը՝ Զարդոն էր թարգմանել եւ բեմադրել: Քուրդ ժողովուրդի այդ հարազատ զաւակը, որն արդէն ժուռնալիստի անուն էր վաստկել եւ երկար տարիներ «Ռիյա Թաղա» թերթի խմբագրին էր, հենց իր սիրած պոստի վրայ էլ վախճանուեց:

«Մեր կողմից տպագրուեց «Հայրենասիրական եւ հերոսական մտախները քրդական Փոլիլորում», «Ներգամին եւ քրդական Փոլիլորը», «Ճիրդուսին եւ քրդական Փոլիլորը», «Քրդական հեքիաթներ» եւայլն:

«Քրդական դրականութեան ասպարէզում շօշափելի աշխատանք տարան հանդուցեալ գուսան Ահմէդ Չոլոն, Ալաքեազցի կոյր գուսան Նազուքը, առակախօս Զալիլէ Բաշոն, Իեմուրէ Սատիրը, Խաչիկէ Մուրադը եւայլն:

«Իմ երկու խօսքը Քուրդ Սովետական դրականութեան մասին, կը լինէր թերի, եթէ ես չմասնանշէի Սովետական Հայաստանի դրողներին Միութեան անդամների այն ամէնօրեայ աջակցու-

թեանը, որ նրանք ի սպաս են դրել մեր դրականութեանը, յատկապէս չլիշէի քրդերէն դիտցող Հրաչեայ Քոչարին, Սարմէնին, Տարոնցուն, Յար. Մկրտիչեանին, Կիրակոսեանին: Չեմ կարող չլիշել մեր ամէնքին սիրելի վարպետին Ա. Իսահակեանին, որն այնքան հողատար է ամէն մի դրողի նկատմամբ, որը մեզնով ուրախանում, ոգեւորում է ու օգնում:

«Մեծ յարգոյ վարպետ, մեր այս համազուժարում ես չեմ միայն, այլ սովետական Քուրդ ժողովուրդն է ձեզ դիմում, որի խօսքը աւելի հուժկու է քան իմ նուաստիս: Թոյլ տուէք ձեր երիտասարդական խօսքերով ձեզ դիմել, բայց ոչ թէ մայրենի հայերէն լեզուով, այլ Քուրդ ժողովուրդի լեզուով, որի անունից ես բախտը ունեմ այս երջանիկ օրը, այս նշանաւոր համադումարում ձեզ ողջունել: Կարդում եմ, վարպետ, ձեր «Ալադեազի Աստղերի Մէջ» բանաստեղծութիւնը քրդերէն լեզուով:»

1954ին բախտը ունեցայ երկրորդ անգամ տեսնելու մեր հայրենիքը, մասնակցեցայ Սովետահայ Գրողներու Գ. Համագումարին եւ կրկին գտայ իմ Քուրդ բարեկամներս: Ութը տարի ետք, երեւանը անհաւատալիօրէն փոխուած ու գեղեցկացած էր: Նոյն համեմատութեամբ առաջընթաց էր մեր Քուրդ հայրենակիցներուն մշակութային կեանքը: Լոյս տեսած էին մօտ չորս հարիւր անուն դպրոցական, բանասիրական, թարգմանչական, Փոլքըլլորային եւ գեղարուեստական դրքեր քրդերէն լեզուով, եւ Քուրդ հեղինակներու կողմէ հայերէն

լեզուով գրուած եւ քրդական մշակոյթին պատկանող գործեր: Կրկնապատկուած էին քրդական վարժարանները, ակումբները, ընթերցարանները եւ եռապատկուած՝ Քուրդ աշակերտներու թիւը: Սովետական Հայաստանի մէջ, անդրադէտ Քուրդ գոյութիւն չունէր 1954ին:

Կարեւոր յաջողութիւն է քրդական նոր տառերու գիւտը, որ պատմական նշանակութիւն ունի բարբառներու միութեան տեսակէտով: Նոր տառերը յարմարցուած են ուսանական գրերուն, նկատի ունենալով քրդական խմբաւորումները Սովետական Միութեան միւս երկիրներուն մէջ: Մերձաւոր Արեւելքի համայնքները, որոնք կը շարունակեն արարական նշանագրերը գործածել, պիտի սրբեղբեն անշուշտ անդային նոր տառերը, հեշտացնելով լեզուական միութիւնը, դարերու երազը՝ Քուրդ հին եւ նոր մտաւորականութեան:

Կայ նաեւ երկու բարբառներու (քրմանջ եւ պարսկական-քուրդ) խոչնդոտը: Հաջիէ Ջընդին եւ իր գործակիցները, ստեղծելով նոր տառեր, կ'օգնեն այդ խոչնդոտին վերացման: Նոր տառերով տպուած դասագիրք, թերթ եւ զեղարուեստական գրականութիւն սկսած է հասնիլ Քուրդ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն եւ արտասահմանի բոլոր հատուածներուն: Ի վերջոյ ինքնին պիտի ձուլուին երկու բարբառները, ստեղծելով, նոր նշանագրերուն պէս, արդային ընդհանուր լեզու:

Յաջողելու համար գոյութիւն ունին արդէն հաստատ հիմքեր եւ անցեալի հարուստ ժառանգութիւնը, Արտեւանի մէջ գործածուած Կուրանի եւ Մուքրի գրական բարբառները եւ հեքեարի մեծ

հեղինակին, Ահմէտ Խանիի յղկուած, պարզ եւ դասական քրդերէնը:

Սովետ. Հայաստանի Քուրդ ժողովուրդը, իր ունեցած զիւրութիւններով եւ իր աննախընթաց վերելքով, կը վայելէ առաջնակարգ դերք համայն քրդութեան մէջ: Սովետական Հայաստան դարձեր է փարոս մը, Քուրդերու ցիր ու ցան հաստուածներուն համար, մանաւանդ այս միջոցին, երբ Քուրդ ժողովուրդը, Թուրքիա կամ այլուր, իր դարաւոր գոյութեան ամենէն մոայլ շրջանը կ'ապրի, ենթակայ՝ ցեղային ատելութեան, հալածանքի եւ բռնի ձուլման:

ՄՈՒՔՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆ

Իբր վերջարան, կը թարգմանեմ երկու ժողովրդական երգ, որոնք մաս կը կազմեն քրդական հարուստ Փօլքօրին եւ ճանչցուած են Մուքրի աշիբէթին անունով:

Քուրդ ժողովրդական գրականութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Հաջիէ Ջընդի իր զեկոյցին մէջ, ոչ թէ անհատներու այլ Քուրդ ժողովուրդին հողիէն բխած հաւաքական ստեղծագործութիւն է, հայկական Փօլքօրին կամ ժողովրդական բանահիւսութեան նման:

Ռ Ա Ջ Մ Ե Ր Գ

— Ո՛վ իմ կինս, մեր հեռաւոր լեքանց ետին
Դարանակալ քշնամոյն դէմ մարտ կայ կրկին:
Ըսէ ինծի, մնա՞մ կամ քե՛տ երթամ կռուիմ:

— Գնա նամբուդ, Աստուած ըլլայ քեզ պահապան:
Պիտի նայիմ քու ետեւէդ մինչեւ դառնաս ինծի
նայիս,
Արեւին մէջ «ապա»դ, սուրդ փայլին, շողան,
Հասնիս Մուֆրի կտրիմներուդ, ո՛վ սիրելիս:

Ի՞նչ կրն կ'ըլլամ, քե՛տ ետեւէդ կոծեմ ու լամ:
Ուրախանա՞ն թուրք ու Պարսիկ, Քրիստոնեայ
Որ օջախդ չը վառեցի եւ լաց եղայ:
Եկ, համբուրէ գիս եւ գնա, իմ սիրական:

Պ Ա Ր Ե Ր Գ

Ո՛վ Ամինա, դարձիր այս կողմ, փէշերուդ տակ
Ռսկի ճայնով գիլ կը հնչեն չարս հատ օղակ:
Գերող կախարդ, ցատկէ, պարէ դարձ ու դարձիկ,
Արի՛, ցնցէ գոյգ ծիծերդ, ա՛յ չար ազջիկ:

Բայց օր մըն ալ, պիտի գերէ սէրը քեզի
Երբ կը պարես: Շղթայ գարնէ քո՛ւ ոտներուդ
Երբ ակնարկիդ՝ սիրոյ շանքը շեշտ գարնուի,
Դադրի սիրտդ, դադրի պարդ խելապտոյտ:

Ո՛վ Ամինա, կոկոն շրթներդ այդ նորաբաց,
Թող երգն երգեն վառող սիրոյս՝ քեզ նուիրուած:
Ո՛վ Ամինա, դարձիր այս կողմ, դարձիր ինծի,
Շատ չի տեսր, սէրն իր տարբը կարգէ պիտի:

Վ Ե Ր Ջ